

קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה
אוניברסיטת חיפה

תוכנית "מצודות הספר"

ההתיישבות בציר הגבעות

מקום המדינה ועד 1967

עינת טל

קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה
אוניברסיטת חיפה

תוכנית "מצודות הספר"

ההתיישבות בציר הגבעות מקום המדינה ועד 1967

עינת טל

מרס 2016

קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה, אוניברסיטת חיפה

הקתדרה עוסקת בנושאי הביטחון הלאומי שלהם ביטוי מרחבי, דוגמת משאבים טבעיים ותפוצתם, פריסת האוכלוסייה, התשתית הפיזית והמרכיבים הסביבתיים. הקתדרה מפרסמת ניירות עמדה, נותנת ייעוץ למקבלי החלטות בכירים, יוזמת מחקרים, ימי עיון וכנסים, מוציאה ספרים ועבודות מדעיות ומסייעת לתלמידי מחקר בתחומים הנזכרים לעיל. כמו כן עוסקת הקתדרה בהפצת הנושא בבתי הספר התיכוניים ומוסדות אקדמיה.

ראובן חייקין ז"ל (1918–2004)

ראובן חייקין נולד בתל אביב, היה שותף בכיר במשרד רואי החשבון סומך-חייקין, גילה עניין רב בגאוגרפיה ובגאופוליטיקה וסייע רבות לתחומים אלה באוניברסיטת חיפה.

יהי זכרו ברוך!

ראש הקתדרה: ארנון סופר Soffer@geo.haifa.ac.il

עריכת לשון: עפרה פרי

עריכה גרפית והבאה לדפוס: נוגה יוסלביץ

הודפס בישראל בשנת 2016

© כל הזכויות שמורות לקתדרת חייקין לגאואסטרטגיה באוניברסיטת חיפה

ISBN 965-7437-52-0

הדפסה: דפוס רחש

<http://ch-strategy.hevra.haifa.ac.il>

תוכן העניינים

4	דבר העורך
5	הקדמה
5	מבוא
5	על אזורי ספר
10	פרק ראשון: תוכנית "מצודות הספר"
10	רקע
14	תוכנית מצודות הספר
20	פרק שני: המצודות
20	מי-עמי
24	מבוא מודיעים
28	צוד נתן
33	נקודות שלא הוקמו
37	פיתוח עירוני באזור מודיעין
38	השינויים באזור לאחר מלחמת ששת הימים
42	סיכום
44	מקורות

דבר העורך

אני שמח שעבודה מיוחדת זו שכתבה עינת טל בנושא תוכנית מצודות הספר ההתיישבותי בציר הגבעות מקום המדינה ועד 1967 מתפרסמת בקתדרת חייקין. זהו פרק גדול מעבודת המ"א שלה שנושאו "ההתיישבות היהודית במרכז ציר הגבעות – מדיניות פוליטית ביטחונית והתיישבותית 1949–2023". העבודה, בהנחייתי, הוגשה לחוג לגאוגרפיה ולימודי סביבה באוניברסיטת חיפה ב-2004. שנה אחר כך הוגשה בחוג זה עבודת מ"א נוספת בהנחייתי, שעסקה באותו מרחב גאוגרפי: מרחב התפר בין השרון לשומרון – על ידי פנינה גזית.

שתי העבודות מגוללות פרקים מסיפור ארוך ומורכב הקשור באזור זה, שזכה לשמות מוזרים ומפתיעים. האחד, אזור "המשולש הקטן". מדוע משולש, בעוד צורתו כנקניק צר וארוך? האחד, אזור התפר. תפר בין מה למה? השרון עם השומרון? ואולי זהו שם שבא לערפל שמות רגישים פוליטית כמו "הקו הירוק" שבוטל ואיננו (יש מי שחושב כן!). וגם מרחב התפר – מרחב בין מישור החוף לגבעות השומרון, או בין הקו הירוק לגדר ההפרדה ממערב לו?

אזור זה, שבשנים 1948–1967 שימש ספר גאוגרפי-ביטחוני, ולמעשה גם היה בפועל פח האשפה או החצר האחורית של מישור החוף העשיר, העירוני והחזק, הוא אזור מורכב שיש בו יישובים ערביים מוסלמיים רבים וגדולים וריכוזי יהודים משני צדי הגדרות והקווים. עוברות בו התשתיות הלאומיות החשובות ביותר של ישראל ובהן כביש 6, קו הגז, קו החשמל (קו ה-400) והמוביל הארצי. רוחבו של אזור זה רק 15 ק"מ, יש מי שמדבר על 10 ק"מ בלבד (טירה – קו החוף!).

ההיסטוריה המאוחרת של אזור זה, שעובר בו ציר דרך הים העתיק (וייה מאריס), גם היא רבת-חשיבות ומלאת תהפוכות: גבולות ההתיישבות היהודית במזרח התיכון (קווי גבולות "הספר הלבן") קווי פריסת הצבא העירקי ב-1948, קווי הפסקת האש ב-1949, קווי ההתיישבות היהודית בשנים 1949–1967, ההתיישבות היהודית בשנים 1967–2016 ובה "תוכנית הכוכבים".

אבל חוליה אחת נעלמה מהדיון, היא תוכנית "מצודות הספר" של יוסף נַיִן, מראשי קרן קיימת לישראל והממונה על רכישת קרקעות במסגרתה בתקופת היישוב. תוצרים מתוכנית זו נמצא היום בדמות היישובים מי-עמי, צור נתן, שעלבים, מודיעין, בחן, מלכישוע ועוד.

בדרך מיוחדת מביאה עינת טל את העובדות, הדיונים, הלחצים, המחלוקות בין ויץ לכולם. והיא רק מספרת במשפט או שניים משלה על כל אפיזודה. דמותו הכריזמטית של יוסף ויץ היא חלק מרכזי בסיפור זה: ויץ אינו מתייעץ; ויץ מחליט שיהיה כך ולא כך, הוא מכופף רמטכ"ל, מפקדי פיקוד, ראש ממשלה, נשיא ואחרים והם בידי כחומר ביד היוצר. זהו מסמך מאלף ולקחיו כל כך חשובים.

העבודה נכתבה בעשור הקודם, ובדקה עשורים קודמים בהרבה. האם ב-2016 התבגרנו סוף ודרך קבלת ההחלטות היום היא אחראית יותר? יחליטו הקוראים.

פרופ' ארנון סופר
ראש קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה
אוניברסיטת חיפה, 2016

הקדמה

חוברת זו היא הפרק הראשון מתוך עבודת תזה שהוגשה ב-2004 ושמה "ההתיישבות היהודית במרכז ציר הגבעות – מדיניות פוליטית, ביטחונית והתיישבותית 1949–2003".

כאימא לילדים מתבגרים וכמורה בתיכון אני עומדת מול דור שנולד בשנות התשעים ואחריהן למדינת ישראל מבוססת, שנראית כדבר מובן מאלינו. המחשת האווירה ששררה בישראל בשני העשורים הראשונים להקמתה היא אתגר קשה. הניגוד בין "תקופת הצנע" לשפע העכשווי ולכלכלת ישראל המשגשגת הוא עצום. כך גם הניגוד בין ישראל החזקה עם גבולותיה היציבים לבין המדינה הצעירה שגבולותיה פרוצים להסתננויות, והביטחון האישי והרכוש בה אינם ודאיים. על רקע זה חשוב מאוד בעיניי לעסוק בהתיישבות בשנות המדינה הראשונות כדי שדור העתיד של המדינה יזכור איך הכול התחיל.

מבוא

לאורך ישראל, ממזרח למישור החוף, מגבעות הגליל המערבי הצופות על מישור החוף הצפוני ועד גבעות יהודה החולשות על מישור החוף הדרומי, משתרע ציר הגבעות. ציר זה הוא אזור מעבר בין שתי חטיבות נוף עיקריות בארץ ישראל – מישור החוף ורצועת ההרים המרכזית.

חוברת זו תתמקד בהתיישבות במרכז ציר הגבעות, מאום אל פחם בצפון ועד אזור מודיעין בדרום. אזור המחקר כולל כארבעה ק"מ ממערב לקו הירוק, אזור מפגש בין שיפולי הגבעות ואזור המרזבה של השרון, שהוא אזור ספר מדיני.

על אזורי ספר

לאורך גבולות מדיניים מתהוות רצועות ספר מדיני, ושהתפתחותן ואופיין מושפעים מהיחסים בין המדינות שמשני צדי הגבול. את התפקיד המרכזי בעיצוב הספר המדיני נושאת הממשלה, וממשלות רבות בחרו בהתיישבות כאחד האמצעים לחזק את שליטתם באזורי ספר. פעמים רבות, ממשל צבאי היה האמצעי הראשון לאכוף ריבונות על אזור ספר, אולם ממשלות הבינו, ששינוי ארוך טווח יתרחש רק בעקבות נוכחות אזרחית משמעותית לאורך זמן. עידוד אוכלוסייה להתיישב באזורי ספר נעשה באמצעות הטבות כלכליות ויצירת תנאים מועדפים למתגוררים שם (סופר 2009). הסקירה ההיסטורית המובאת להלן מסתמכת ברובה על מאמר של אורן (1990).

תפיסת ההתיישבות הביטחונית בארץ ישראל התפתחה בראשית המאה ה-20, עד להתגבשותה בשנות המרד הערבי. עם הגעת ועדת פיל (Peel Commission) לארץ בשנת 1936, הבינו ראשי היישוב את כוחה המדיני של ההתיישבות ואת היותה מכשיר בעל השפעה על שטחה העתידי של

המדינה שבדרך. עד מלחמת 1948 הוקמו מרבית היישובים על פי שיקולים ביטחוניים. בין מלחמת 1948 למלחמת ששת הימים, היעד העיקרי להתיישבות היה קליטת עלייה ואילו היעד הביטחוני הפך משני, אך לא נעלם לחלוטין. לאחר מלחמת ששת הימים חזר ותפס המרכיב הביטחוני-מדיני מקום מרכזי בהתיישבות, בעיקר ביש"ע.

ציר הגבעות, שגבעותיו חולשות על מישור החוף ממזרח, נתפס לפני קום המדינה ובראשית שנות החמישים כאזור אסטרטגי חשוב, שיש להכלילו בשטחה של ישראל. תפיסה זו התבססה על מוסכמה אסטרטגית היסטורית, ולפיה מקומות גבוהים קלים יותר להגנה ומשמשים לתצפית ולהתרעה. במקרה הישראלי נוסף השיקול לשם הרחבת ה"מותניים הצרות" של המדינה באזור מישור החוף (איור 1).

איור 1: נושאים תיאורטיים הנוגעים לציר הגבעות

מבחינה אסטרטגית, ציר הגבעות חולש על השרון לכל אורכו. בימי קדם היתה לשרון חשיבות תחבורתית, בהיותו חוליה מרכזית של וייה מאריס, הגשר בין שלוש יבשות. כל מי שביקש לנצל את נתיבי השרון ללא הפרעה נאלץ להתמודד עם יושבי הגבעות באחת משלוש דרכים:

1. להגיע להסכמה עם השולטים בהר לבל יפריעו לתנועה במישור.
2. לכבוש את ההר באופן קבוע או זמני כדי למנוע הפרעות.
3. לבצר את האגף המזרחי של המישור כדי למנוע הפרעה לחיים הסדירים או לתנועה בו. דוגמה לביצורים כאלה היא מצודות הצלבניות שהוקמו בציר הגבעות כדי להגן על הדרך (גיחון 1990).

חשיבות האזור מבחינת תחבורתית נשמרה גם במאה ה-20. מסילת הברזל המנדטורית עקפה את הירקון ועברה למרגלות ציר הגבעות. כביש 444 אמנם היה כביש צדדי, אך חיוני כל השנים. בניית מפעל המים שהעלה את מי ראש העין לירושלים ב-1934 הגבירה את חשיבות האזור והפכה אותו לחיוני ביותר.

המרזבה, שבה עברה הרכבת המנדטורית ובה מוקמו שדות תעופה חשובים כעין שמה, לוד, חצור, תל נוף וסירקין היא רצועה מישורית של אדמה פורייה בעלת ערך חקלאי רב. דבר זה מסביר את

מיעוט היישובים שהוקמו במישור ואת ריבויים בשולי הגבעות שבו. רוב הכפרים הערביים ישבו על הגבעות ממזרח למרזבה ומיעוטם ישבו על אלו שממערב לה.

כשהחלה ההתיישבות היהודית החדשה, לא הוצעו אדמות המרזבה למכירה ליהודים, וגם לא אדמות ציר הגבעות במורדות השומרון. האחרונות גם לא עוררו עניין בקרב רוכשי האדמות היהודים, שחיפשו אדמות מישוריות לפיתוח חקלאי.

בתקופת המרד הערבי היו היישובים היהודיים המבודדים והנכסים הכלכליים באזור ציר הגבעות מטרות נוחות להתנכלויות של ערבים. ערבים פגעו ושוב ושוב בקו החשמל והביאו לסגירת המחצבות באזור ראש העין, מהלך שפגע קשות בענף הבנייה היהודי. הערבים תקפו את העוברים בדרכים, שרובן חצו מרכזי אוכלוסייה ערבית צפופים. כמו כן חיבלו במסילות הברזל. עם החמרת המרד ב-1938 גם הבריטים וגם מוסדות היישוב הקצו כוחות לאבטחת קו מסילת הברזל וקו החשמל.

בשנת 1937 הגיעה לארץ ישראל **ועדת פיל** כדי לבדוק את המדיניות הבריטית בה. מסקנתה מהסיר היתה שיש לחלק את הארץ לשתי מדינות עצמאיות, יהודית וערבית, עם נוכחות בריטית בבית לחם, בירושלים ובפרוזדור בינה לבין יפו. רוב ציר הגבעות על פי ועדת פיל, נמצא במדינה הערבית, אך מסילת הברזל נכללה רובה במדינה היהודית.

דוח ועדת פיל גרם להחרפת המאבק הערבי, וב-1938 ביקרה בארץ **ועדת וודהד** לבדוק אם החלוקה שהציעה ועדת פיל בכלל אפשרית, והמליצה לתקן את גבול המדינה היהודית. בין התיקונים שהציעה נכללה הזזת הגבול בשרון מזרחה, מתוך היענות לתביעת הסוכנות היהודית ל"גבול ביטחון" בקו הגבעות. הסוכנות היהודית תבעה להרחיב את הגבולות העתידיים שבשרון לכיוון מזרח כך, שהמדינה תכלול את הגבעות, כדי להשיג נקודות תצפית והתרעה (איור 2). בסופו של דבר נגנזו המפות של ועדת וודהד בלחץ האירועים העולמיים ובהשפעתם של אלה על המדיניות הבריטית במזרח התיכון ובארץ ישראל. ב-1939 פורסם ה"ספר הלבן", שהגביל עליית יהודים לארץ ישראל ורכישת קרקעות בידי יהודים בארץ ישראל.

ב-1940 פורסם חוק הקרקעות, שהותיר 5% משטח הארץ חופשיים למכירת קרקעות. בחוק הקרקעות בשרון דובר על קו דומה למדי לזה של ועדת פיל.

בקיץ 1942 התכנסה ההנהגה הציונית במלון בילטמור בניו יורק למעין קונגרס ציוני וגיבשה את קווי מדיניותה לימים שלאחר מלחמת העולם. על פי התכנית שהתגבשה, **תכנית בילטמור**, הכינו חברי המטה של ה"הגנה" בארץ, יוסף אבידר-רוכל ורפאל לב, תוכנית התיישבות ובה שתי מגמות עיקריות: ביסוס גושי ההתיישבות הקיימים וחדירה למרחבים שכלל לא היתה בהם התיישבות יהודית. את מזרח השרון ראו המתכננים כ"אזור חדירה", וברשימת 100 האתרים שלדעתם יש לתת להם עדיפות ראשונה היו תשעה בקו הגבעות ובכבישים העולים לשומרון. תוכנית זו לא יושמה.

ב-29 בנובמבר 1947 התקבלה באו"ם החלטה על חלוקת ארץ ישראל בין יהודים וערבים. הערבים דחו את ההחלטה ופתחו **בקרבות של מלחמת 1948**. באזור השרון, שנקרא חזית המזרח, לחמה חטיבת אלכסנדרוני, ולכאורה חלו בו תמורות מועטות יחסית מתחילת הקרבות ועד סופם. המחצבות ומסילת הברזל בשרון הושבתו, אך משמר בריטי החזיק במשאבות ראש העין עד ראשית מאי 1948. המרזבה הפכה למעין "שטח הפקר צבאי": הערבים הצליחו לקיים את הקשר אל הכפרים שממערב לה, אך מארבים וכוחות פשיטה של צה"ל שזה אך קם חצו אותה ממערב למזרח ופגעו בדרכים הערביות. המצב האסטרטגי בשרון היהודי החמיר כש"צבא ההצלה" של קאוקג'י¹ התפרס בשומרון ושלח כוחות לתגבור הכפרים שממערב למרזבה.

במסגרת **תכנית ד'**, שהיתה תכנית-אב אופרטיבית שציינה את סוגי היעדים והמשימות שעל כל חטיבה להשיג עד צאת הבריטים, תוכננו לחטיבת אלכסנדרוני כמה יעדים עיקריים באזור השרון – הקמת חסימות מול ריכוזי אוכלוסייה ערבית; השתלטות על יעדי תשתית – טרנספורמטור החשמל בכפר יונה; משאבות המים בראש העין; תחנת הרכבת בראש העין; "ייבוש" בסיסים קדמיים בכפרים בשרון, במרזבה ובקו הגבעות הראשון בשומרון.

לקראת פלישת צבאות ערב במאי 1948 היתה חזית השרון נקודת תורפה. זה היה אזור ארוך, מישורי ונעדר עומק אסטרטגי. המרחק בין הכוחות הערבים לכביש השרון, שכבושו היה מנתק את צפון ישראל מדרומה, היה קילומטרים ספורים. את רגישות הגזרה ממחישה הפניית שני מטוסי הקרב היחידים שנותרו לתקיפת אזור טול כרם ב-30 במאי.

חטיבת אלכסנדרוני הצליחה להשיג מעט מיעדים אלה, כי חלק מכוחותיה סייעו במבצעים אחרים. אחד היעדים שלא הושגו היה כיבוש משאבות המים בראש העין, וכך יכלו הכוחות העירקיים לשתק את אספקת המים לירושלים.

בשלב מאוחר יותר רוכזו כוחות רבים בגזרת השרון, מה שמשקף את חשיבותה העולה של הגזרה. **המערכה סביב מקורות הירקון** הפכה לנקודת כובד אפשרית להכרעת המערכה בחזית השרון.

בקרבות עשרת הימים הסתיימו למעשה הכיבושים באזור השרון ולאחריהם לא השתנו הקווים עד הסכמי שביתת הנשק. בניגוד לרגיעה בין הצבאות הסדירים, החמירו בעיות הביטחון השוטף בגזרה. יישובי הקו המזרחי החלו לסבול ממכת הסתננויות של פליטי הכפרים הכבושים באזור. לקראת סוף המלחמה נחשבה גזרת השרון לגזרה משנית, ומרבית הכוחות הופנו לחזית הדרום.

שיחות שביתת הנשק ברודוס החלו עם נציגי צבא מצרים, ועם מצרים נחתם ההסכם הראשון. במקביל נקשרו מגעים עם הירדנים ונערך משא ומתן ישיר עם נציגיהם.

1 צבא של מתנדבים ממדינות ערביות בפיקודו של פאוזי קאוקג'י הלבנוני, שפלש לתחום המנדט החל בינואר 1948.

אורן (1990) מצטט דברים שאמר בראשית המשא ומתן דוד בן-גוריון: "הקושי הגדול יהיה ב'משולש'. קשה לנו להשלים עם צרות הרצועה שלנו בתיכון (מרכז המדינה) ואיני מאמין שבשלוש אפשר יהיה לשנות זאת [...] לאחר הכל, הגבול הטבעי הוא הירדן". משה דיין, במגעיו עם עבדאללה א-תל, מפקד הלגיון הערבי בירושלים, דרש את "ואדי ערה ואת ההרים החולשים ממזרח על הוואדי ועל שפלת החוף" (דיין 1976). למעשה דרשה ישראל את כביש ואדי ערה (עין עירון) לעפולה ואת הגבעות שבאזורי טול כרם וקלקיליה בלי לכלול את העיירות עצמן.

בהסכמי רודוס קיבלה ישראל מממלכת ירדן שטח גדול המשתרע מאום אל פחם בצפון ועד לכפר קאסם בדרום ובו נכללים יישובי ואדי ערה, אזור באקא, אזור טירה, קלנסואה, טייבה ועד כפר קאסם. בעת הסיפוח נמנו באזור כ-30,000 ערבים מוסלמים שסופחו לישראל. מכיוון שאזור זה נמצא בסמוך למשולש הערים הפלסטיניות שכם, טול-כרם וג'נין, שנקראו בפי אנשי ה"הגנה" "המשולש הגדול", זכה האזור "שלנו" בכינוי "המשולש הקטן". השנה, 2016, מונה המשולש הקטן כ-300,000 ערבים.

המשא ומתן התחיל בדצמבר 1948 והתנהל באטיות. דיין ניהל אותו מטעם ישראל ועשה זאת לפי שיטתו: "לא ננקוט שיטה של 'בקש הר כדי לקבל עכבר' אלא נאמר מה אנו רוצים, ונעמוד על כך בלי תגרנות של שוק מזרחי" (שם). לנציג האמריקאי בעמאן הוצגה דרישה ל"כביש לעפולה" ולגבעות שבאזורי טול כרם וקלקיליה בלא לכלול את העיירות עצמן (אורן 1990).

דרישות ישראל נראו לעבדאללה קשות, משיקולים מדיניים-צבאיים ומהשיקול הכלכלי - אובדן האדמות הפוריות בשרון ובעמק עירון, בעוד ירדן היתה מלאה פליטים. אולם, בהיעדר תמיכה בריטית ותחת איום נסיגת העירקים נאלצו הירדנים לוותר. ב-22.3.1949 נפגשו שתי המשלחות והדיון הסתיים בהסכמת ירדן לתנאי ישראל ובחתימה על המפות.

לישראל אינטרסים נוספים לשליטה בשרון על אלה האסטרטגיים. באזור היה אמור לעבור צינור המים של המוביל הארצי.

גם לאחר תוספת שטחי המשולש הקטן, המרחק בין הגבול לים התיכון באזור השרון היה קצר מאוד. "המותניים הצרות" של המדינה באזור זה באו לידי ביטוי במלחמת ששת הימים, כשתותחי "לונג טום" מגבעת סופין ירו על צפון תל אביב.

פרק ראשון: תוכנית "מצודות הספר"

רקע

אחרי מלחמת 1948 היו באזור המחקר שני יישובים יהודיים בלבד, מענית באזור נחל עירון וכפר סבא בדרום השרון, ושניהם לא על הגבעות. במאי 1949, בעקבות הסכם שביתת הנשק, עברו אדמות המשולש הקטן לידי ישראל, ולראשונה היתה שליטה ישראלית בציר הגבעות במרכז הארץ.

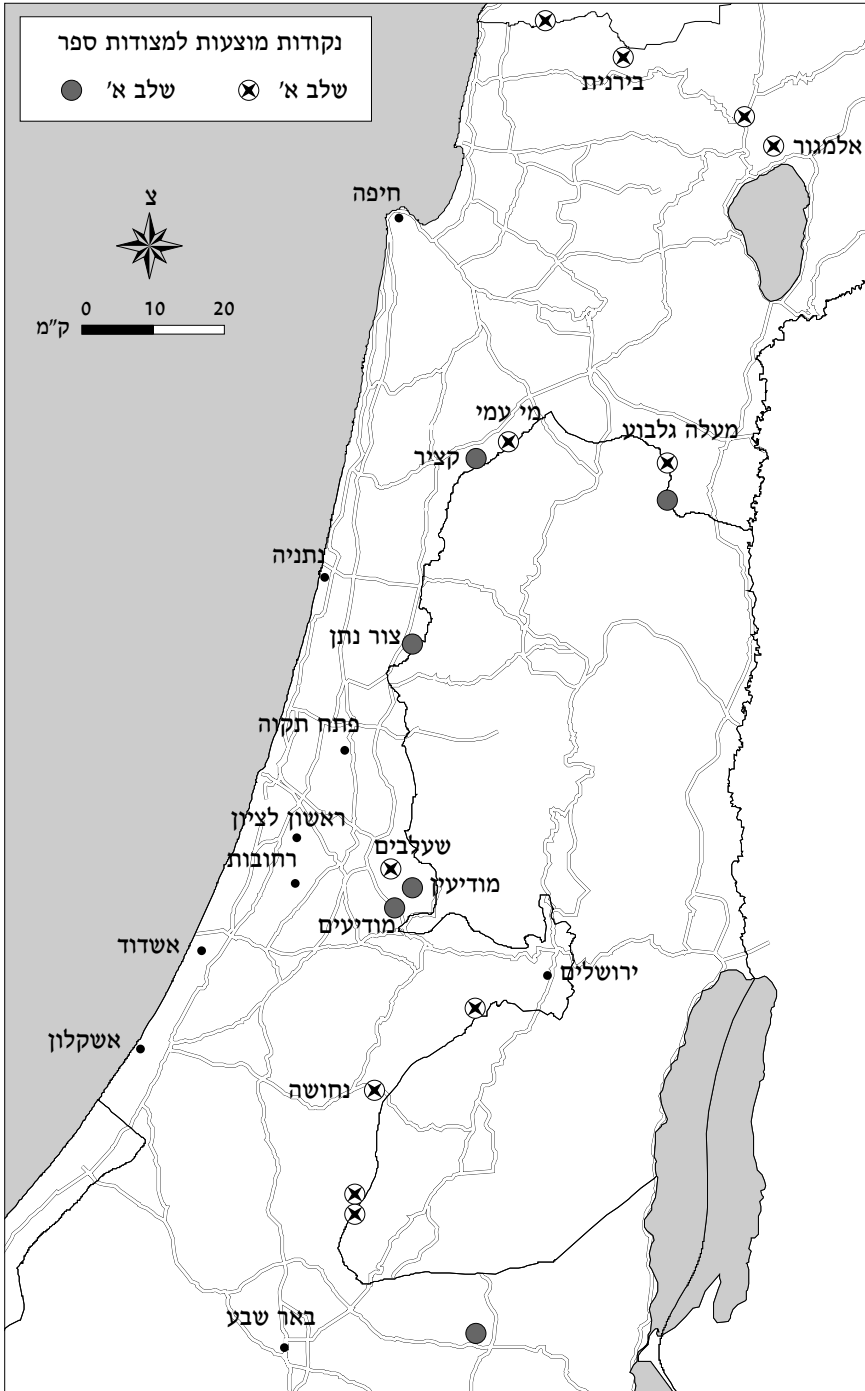
למעשה, בתקופה זו אזור המחקר מורכב משתי יחידות שונות זו מזו מהיבטים גאוגרפיים, פוליטיים והתיישבותיים. באזור המשולש הקטן היתה אוכלוסייה ערבית שסופחה לישראל וחיה תחת ממשל צבאי. כדי להתיישב באזור היה צורך לקנות את האדמות מהתושבים. לעומתו, בדרום אזור המחקר, מכפר קאסם ועד מודיעין, האדמות היו אדמות מדינה וחלקן שימשו כשטחי אימונים של צה"ל.

בעשור הראשון לקיומה של ישראל עבר מערבו של אזור המחקר מהפכה התיישבותית, ובמישור שלמרגלות הגבעות הוקמו כ-20 מושבים וקיבוצים, חלקם בסמוך מאוד לגבול, כמו מגל, יד חנה ובחן, שתחילה היו היאחזויות נח"ל שנועדו לשמור על הגבול (דואר 1992). אולם, על גבעות המשולש הקטן לא הוקם אף לא יישוב יהודי אחד, למרות מאמציו של משה דיין, שנקודת הראות שלו היתה ביטחונית, לכלול אותן בשטחה של ישראל. ניתן להציע כמה גורמים אפשריים לכך:

1. **מחלוקת בין צה"ל לגורמים אזרחיים בנושא ההתיישבות.** בתקופת מלחמת 1948 ולאחריה (עד אפריל 1950) הוקמו בישראל יישובים רבים. בזמן המלחמה הוקמו 37 יישובים חדשים. לאחר המלחמה, עד אפריל 1950 הוקמו 153 יישובים חקלאיים נוספים. מיקום היישובים בתקופה שלאחר המלחמה עורר מחלוקת בין הצבא, שביקש למקם אותם על פי שיקולים ביטחוניים ואסטרטגיים, לבין המערכת המיישבת, ששיקוליה היו בעיקר כלכליים ושיקולי תשתית. אדמות המשולש הקטן לא היו בתקופת התיישבות נמרצת זו חלק ממדינת ישראל ולכן לא הוקמו עליהן יישובים. אחרי אפריל 1950, הנושא הכלכלי חברתי הפך מרכזי בשיקולי מיקום יישובים בעוד השיקולים הביטחוניים נדחקו לשוליים ולכן לא נעשה שום מאמץ ליישב את הגבעות האסטרטגיות, אך הבעייתיות להתיישבות חקלאית (גולן 1997).

2. **מדיניות פיזור האוכלוסין.** השאיפה היתה להגדיל את האחיזה בשטחים החדשים שנכבשו בגליל ובנגב ולמנוע צמיחתם של ריכוזי אוכלוסין במישור החוף (זילברברג 1973). נראה שאזור ציר הגבעות היה קרוב למדי למישור החוף ונתפס כמרכז הארץ, ולכן לא נותבו אליו עולים רבים (גולני, ריאיון 11.9.01).

3. **הבעלות על הקרקעות באזור.** מיד עם העברת המשולש הקטן לישראל החלה קרן קיימת לישראל (להלן: קק"ל) לשקול רכישת קרקעות מערבים באזור, במידה רבה ביוזמת יוסף ויץ,

איור 2: תוכנית מצודות הספר

מראשי קק"ל ופעיל בקניית קרקעות, בייעור ובהתיישבות. דוד בן-גוריון התנגד לכך נמרצות, ולפי הסברו של ויץ הסיבה לכך היתה דעתו של בן-גוריון כי "ממילא נזכה גם באדמה הזאת" (ויץ 1965: 34). במקביל, מושלים צבאיים וקציני צבא בכירים הביעו דעתם כי "יש הכרח לקנות קרקע מערבים במשולש מכיוון שיש צורך בנקודה יישובית שם" (שם: 35). ב-31.7.49 ביקש בן-גוריון מקק"ל למהר ולרכוש אדמות מערבים בשטח המפורז בגבול סוריה. ויץ הגיב על כך בשאלה: "מה טעם שבחלק זה יש למהר ולקנות ובמשולש השכמי-ג'ניני אסור לקנות? לא מובן לי" (שם: 43). אחרי סיור באזור בינואר העיר ויץ: "יישובו העברי של החבל הזה הכרחי הוא. הוא נהדר באדמתו ובמקומו האסטרטגי" (שם: 67). בשנת 1950 התחילה קק"ל לרכוש קרקעות באזור ערערה ואום אל-פחם, ועד ספטמבר 1950 נקנו כ-3,000 דונם. ויץ לא היה מרוצה מקצב הקנייה. בדיווח מ-23.6.50 הוא כתב: "הקניות בערערה מתנהלות לאטן. יש הצעה גם בכפר קרע. אולם ערבים אלה רוצים לקבל תשלום גם בעד אדמתם הנחשבת ל'נפקדת', מכיוון שהיא מבפנים לתחום הנקרא 'הסכם רודוס'. בשאלה זו צריכה להחליט הממשלה" (שם: 97).

4. **שטחי אימונים.** בשטחו הדרומי של אזור המחקר, מכפר קאסם ועד מודיעין, האדמות אמנם היו אדמות מדינה, אך הן שימשו כשטחי אימונים של צה"ל. ב-13.3.53 נפגש ויץ עם נשיא המדינה יצחק בן צבי ודן אתו ביישוב אזור מודיעין. אחרי הפגישה הוא כתב ששלישו של הנשיא מסר לו שדיין מתנגד ליישוב הסביבה בגלל האימונים. ואכן, כעבור שבוע הודיע נציג הרמטכ"ל כי "השטח הנדרש [על ידי ויץ] להקמת שני יישובים משמש כיום שטח אימונים לצבא. לכן לא יוכל להרשות שם הקמת יישובים". "לא סברתי כמותו", כתב ויץ, "לדעתי, יישוב מודיעין חשוב לא פחות מאימונים, מבחינת בטחון המדינה" (שם: 228).

וכך, בשנים הראשונות להקמת המדינה הוקמו יישובים במישור, והגבעות נשארו שוממות.

במכתב מאפריל 1951, שנושאו "תכנון אזורי מגדל צדק - אל קובאב", כתב ראש ענף התיישבות באגף מבצעים של צה"ל למנהל המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית:

הננו מפנים את תשומת לבך לכך, שתכנון במפורד של יישובים באזור הנ"ל עלול להביא לכך, שהשטחים המישוריים, שהם נמצאים בעורף האזור, יישובו, בו בזמן שכל קו הגבול - בעומק ניכר, ישאר מעורטל מיישובים עבריים. דבר זה עלול לפגוע קשה בביטחון האזור הנ"ל. הננו מבקשים, איפוא, לערוך תוכנית להתיישבות באזור הנ"ל כולו ורק לאור תוכנית זו למקם יישובים בודדים בשטח.²

המכתב מבטא את האינטרסים של הצבא במיקום יישובים ואת התפיסה כי יישובים על הגבול מחזקים את ביטחון האזור. הצבא מתעלם מהשיקול האזרחי, כלומר מהקושי להקים יישובים

חקלאיים על הגבעות, הרחק מאדמות שניתן לעבד. דרישת הצבא לתכנון התיישבות אזורי אינה נראית סבירה על רקע האווירה של הקמת יישובים מזורזת, בעקבות קליטת אלפי העולים שהגיעו לארץ ונזקקו לדירור מייד. המכתב אמנם מתייחס לדרום אזור המחקר, אך הוא מתאר היטב גם את שהתרחש באזור המשולש הקטן.

אם כי במכתב מתואר המישור כעורף לעומת הגבעות, היישובים בו היו קרובים מאוד לגבול והיו יישובי ספר לכל דבר. חלק מהיישובים שהוקמו בסמוך לגבול היו היאחזויות נח"ל, למשל מגל ובחן. את המתיחות הביטחונית באזור ממחיש קטע מתוך עלון המועצה האזורית מנשה מ-1956, שנמצאת בצפון אזור המחקר:

בשבועות האחרונים הורגשה החמרה ניכרת במצב הביטחון באזור. תקרית בברטעה, יריות על מכוניות ליד קיבוץ מגל ובסוף יריות בואדי ערה על מכוניות נוסעים – כל אלה מחייבים דריכות, הכנה ותוספת זהירות. ביישובי האזור, בפרט אלו השוכנים על הגבול, ישנה פעולת התבצרות ניכרת בהתאם לתוכניות ההגנה המרחבית... זה שבועות יוצאים פועלי חדרה בהתנדבות למענית, מצר, להבות חביבה וברקאי ועוזרים בפועל ממש ליישובי ספר אלו בהתבצרותם.³

את תפיסת האזור כספר ניתן לראות גם בפרסום של קק"ל לתלמידי בתי ספר, שכותרתו "גבול המזרח" – פיתוח קרקע בגבולות להתיישבות ולביטחון.⁴

הפרסום, שנועד להתלות בכיתות, קורא לתלמידים לתרום כסף להכשרת חלקות אדמה בגבול המזרחי. אין תאריך על הפרסום, אך בראשו מפה שעליה מופיע היישוב צור נתן, וניתן להסיק שפורסם בשנת 1966, לאחר עליית צור נתן על הקרקע, אך בטרם מלחמת ששת הימים. בפרסום נמנים 25 יישובים, חלקם אכן סמוכים לגבול המזרחי ונמצאים באזור המחקר והם ניצני עוז, ניר אליהו, אייל ושער אפרים, וחלקם מערביים יותר ובהם אודים ושפיים. ניתן לראות כי לפי תפיסת קק"ל בשנת 1966, באזור זה, שכונה "המותניים הצרות של המדינה", הספר משתרע לכל רוחבה של ישראל – מהגבול ועד לים התיכון.

לסיכום, בעשור הראשון לקיומה של ישראל הוקמו במערב אזור המחקר כ-20 יישובים ואף לא אחד במזרחו, על ציר הגבעות. חלק מאדמות המדינה באזור המחקר היו שטחי אימונים של צה"ל, והצבא התנגד להקמת יישובים שם. היעדר ההתיישבות באזור המשולש הקטן מתמיה במיוחד לנוכח המאמצים שעשה משה דיין לכלול אזור זה בשטחה של מדינת ישראל והחשיבות שייחס למשולש כנכס אסטרטגי. אזור המחקר כולו, ואף ממערב לו, נתפס כאזור ספר ושררה בו אווירת פחד מפני חדירת מחבלים מגבול ירדן הסמוך.

3 אצ"מ 15 41220S

4 5KKL 61601

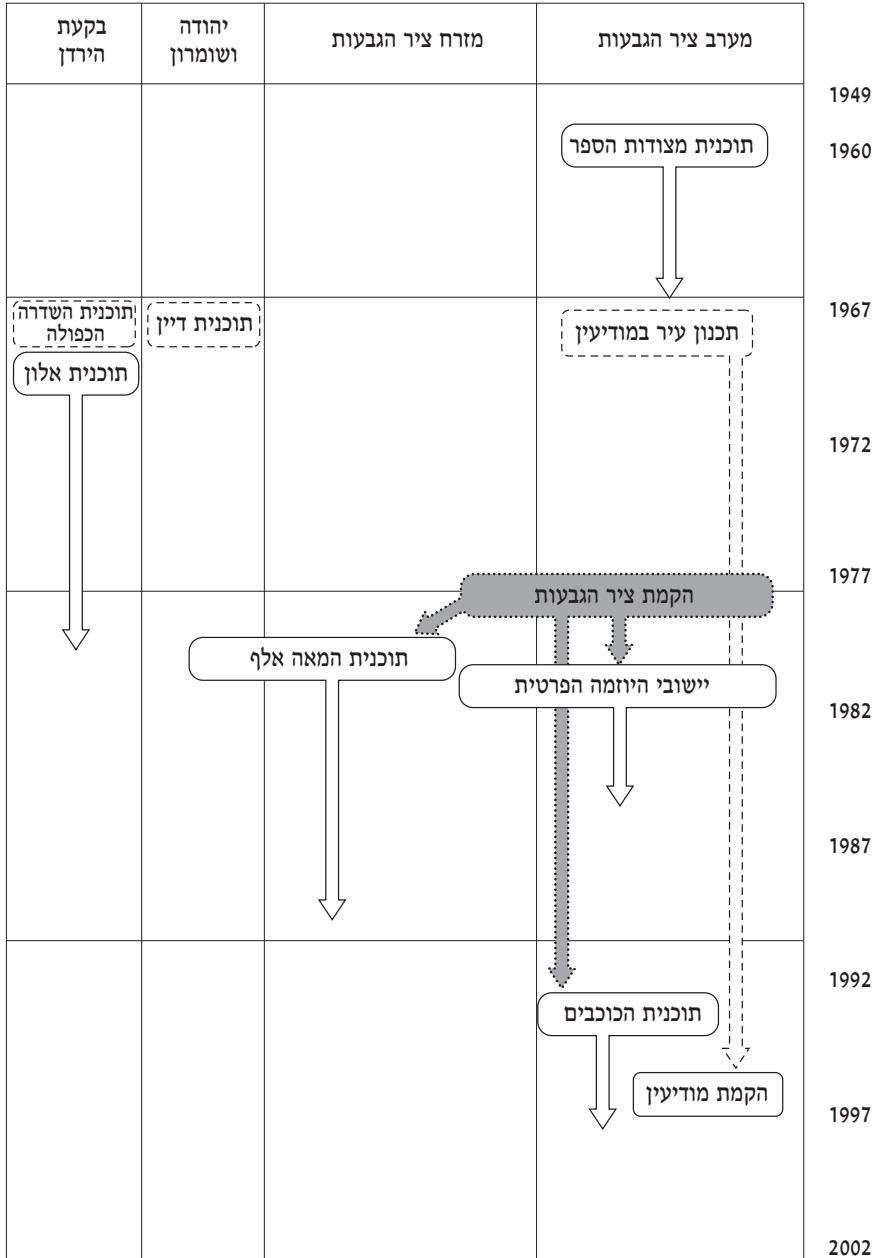
תכנית מצודות הספר

ביוני 1960 העלה יוסף ויץ את רעיון מצודות הספר. לאחר סיור עם הרמטכ"ל בצפון, לאורך גבולות הארץ הפרוצים, הוא כתב תזכיר לרמטכ"ל ובו פירט את הצעתו. בראשית התזכיר, מיום 4.7.1960, הוא סקר את גבולות ישראל, "הנמשכים לאורך של חמש מאות ק"מ, פרוצים ברובם וללא ישובים יהודים, וחלקות קרקע רבי שטח, המצטרפים למיליון דונם אינם מעובדים ברובם הגדול". בהמשך כתב: "הכל מודים שתקלות חמורות מאוד, מבחינה מדינית-ביטחונית-יישובית, צפויות למדינתנו מפרצות אלה, ומחובתנו לסתמן על ידי יישובן". הוא הצביע על ניסיונות כושלים ליישב אזורי ספר, כגון הגליל וחבל עדולם, נעץ זאת בהיעדר ההיענות "בקרב כל החוגים שבישראל" להתיישבות חקלאית והוסיף שגם ביישובים החקלאיים הקיימים ניכרת עזיבה. "הפרצות בגבולות ישראל אינן עשויות להשתנות בשנים הקרובות ולהיסתם על ידי יישובן בדרכים המקובלות אצלנו עד היום, אלא שהתקלות הצפויות מהן למדינה לא תוסרנה, כי אם עשויות להחמיר, עם בקשת פתרונות באו"ם לבעיית הפליטים הערבים היושבים ליד גבולות אלה", כתב ויץ בתזכיר. כל זה היה רקע להצעתו להקים מצודות ספר, "דרך אחרת לתיקון הפרצות בגבולות". נראה שויץ פעל ממניעים פוליטיים, הנוגעים לגבולותיה העתידיים של ישראל וממניעים ביטחוניים, הנוגעים להגנה על גבולות אלה (איור 3).

לפי תוכניתו של ויץ, מצודת ספר תהיה בנויה בצורת חצר מוקפת חומת ביטחון ומעליה מגדל תצפית (מודל דומה לתכנית יישובי חומה ומגדל של שנות השלושים). בחצר יהיו חדרי מגורים, חדר אוכל, מועדון, חדרי שירות ועוד. יושבי המצודות ינהלו את משק הבית של המצודה ויעבדו בשטחים הסמוכים אליה, בפעולות הכשרה, ייעור או חקלאות. ויץ פירט את ההוצאות על בניית המצודות והציע שקק"ל תקבל עליה את המימון. על פי הצעתו, יקומו 17 מצודות ב-13 גושי קרקע גדולים וריקים בסמוך לגבולות ישראל בשני שלבים - 11 בשלב א' ו-6 בשלב ב'.⁵ בין כל המצודות תחבר דרך-חגורה, מראש הנקרה ועד ערד, שתפולס על ידי קק"ל, בחלקה הקטן דרך סלולה וברובה דרך עפר.

בשלב א' הוצע להקים כמה מצודות סמוכות יחסית זו לזו בגליל ובהר חברון, ושלוש מצודות פזורות: בגלבע, מעל אום אל-פחם ובאזור מודיעין. שלב א' היה אמור להיות מבוצע בתוך 3-4 שנים. שלוש המצודות הראשונות נועדו לקום עד יולי 1962 ו-8 נוספות עד סוף שנת 1965. בשלב ב' היו אמורות לקום שלוש מצודות במרכז ציר הגבעות, אחת נוספת בגלבע, אחת באזור מורדות הר חברון ואחת בתל ערד. ניתן לומר כי רוב מצודות הספר תוכננו להיות ממוקמות בנקודות גבוהות יחסית לאזור ולחלוש על פני שטח רחב.

5 ארכיון צה"ל 919/67, לשם קיצור ייכתב בהמשך: ארכ' צה"ל.

- ← משך ביצוע עיקר תוכנית ההתיישבות
- התבססות על תוכנית ציר הגבעות
- תוכנית תאורטית
- תוכנית רעיונית
- תוכנית התיישבות

איור 3: תוכניות ההתיישבות בציר הקבעות 1949-2002

בשני הסעיפים המסכמים את התזכיר, מתייחס וייך למכשול העיקרי בעיניו להגשמת תוכנית מצודות הספר – כוח אדם שיאייש אותן. הוא מדגיש כי "יעודן של מצודות הספר המוצעות הוא קודם כל בטחוני-יישובי" ולכן נראה לו ש"חיילי ישראל הם המסוגלים והרצויים ואולי גם המצויים להיות נושאי המצודות, כממלאי שירות חובה בעבודה". לויץ ברור ש"אם ההצעה תתקבל עקרונית בצבא – תימצא האפשרות להגשמתה, גם אם יידרשו מאמצים להתגבר על אילו מכשולים, שבמציאות ושבוהג".⁶

באוקטובר 1960 אישר שר הביטחון בן-גוריון את תכנית מצודות הספר ונתן לצה"ל הוראה לטפל בביצועה – הקמתן של שתיים או שלוש מצודות בשלב ראשון – ולהקצות למבצע זה את מספר החיילים הדרוש (וייץ 1965: 177). עם זאת, קמו מתנגדים רבים לתוכנית.

ראש אגף הנוער והנח"ל כתב ב-9.9.1960 לסגן שר הביטחון: "לאור הניסיון שיש לנו עם המחלקה להתיישבות של הסוכנות נראה לנו שהקמת היאחזויות צריכה להיות ע"י מחלקת ההתיישבות שיש לה מנגנון וניסיון בשטח זה ואילו הקרן הקיימת צריכה להסתפק בהעברת האמצעים למטרה זו הן למחלקה ההתיישבות והן למשרד הביטחון. הקרן הקיימת תצטרך לספק את העבודה".⁷

כך מסכם יוסף וייך את פגישתו ב-5.12.60 עם שר האוצר לוי אשכול בנושא מצודות הספר:

אשכול אינו מתלהב מתוכנית "מצודות הספר". לצבא אין אנשים ולנו אין כסף. אם אני יכול להשיג כסף בשביל "מצודה" אתנהו לו, והוא יתן לי "שמות" של ישובים קיימים. יתכן שיש במצודות הספר צורך חיוני מטעמי בטחון. הפסקתי את הויכוח עד עת מצוא (וייץ 1965: 183).

גם במרכז החקלאי,⁸ בישיבה שהתקיימה ב-13.7.61 נשמעה התנגדות:

הרצפלד, חזר על טענתו, שאין הקק"ל צריכה להשקיע כספה במבנים [...] לבסוף נתקבלה תוכנית בברכה, אך לנסיון בלבד, בלי להרבות במחנות אלה שישבו בהם חיילי נח"ל, המשמשים היום כוח אדם יחידי להשלמת ישובים קיימים. חוששים הם (חברי המרכז) שמא לא יבואו אל הקיבוצים והמושבים. הודעתי שאני רואה את כורזים בגדר של נסיון, ואשר לכספי הקק"ל למבנים – הרי הניסיון מלמד כי זה לא היה יכול להיעשות, אילו דרשתי כסף מאחרים (וייץ 1965: 201).

נציגי מחלקת ההתיישבות של הסוכנות התנגדו אף הם לכניסתה של קק"ל לתחום של הקמת יישובים. ביולי 1961, כשהכנות להקמת המצודה הראשונה היו בעיצומן, הם נפגשו עם מנכ"ל

6 ארכ' צה"ל 919/67.42

7 ארכ' צה"ל 2230/97.467

8 המרכז החקלאי נוצר בתקופת היישוב כמסגרת משותפת של גופי ההתיישבות העובדת (קיבוצים ומושבים) ושל עובדי החינוך החקלאי. בתקופתו הראשונה עמד בראשו כארבעה עשורים אברהם הרצפלד, איש העלייה השנייה (ויקיפדיה).

משרד הביטחון למחות על כך שמערכת הביטחון חתמה על הסכם עם קק"ל על הקמת היאחזויות, בניגוד למה שהיה מקובל עד אז. המנכ"ל דווח על כך לשר הביטחון, ובעקבות זאת הוחלט לשתף את מחלקת ההתיישבות של הסוכנות בתכנון המצודות והיישובים העתידיים (דואר 1992).

מורת הרוח של מחלקת ההתיישבות של הסוכנות מובנת, כי למעשה, בעצם התכנון של מצודות הספר והקמתן חדרה קק"ל לתחומי האחריות של מחלקה זו ובכך פגעה בה וביוקרתה. המאבק בין גופים אלה, שהם בעלי אינטרסים שונים, אך כולם רוצים ליישב ונאבקים על אותן קרקעות, היה אחד הגורמים למימוש האטי והחלקי של מצודות הספר.

שיתוף הפעולה בין קק"ל לצה"ל התפתח על רקע קשיי התקופה ובא לממש את האינטרסים של שני הגופים. עד אותה עת, צה"ל היה קשור למחלקת ההתיישבות של הסוכנות היהודית ובעזרתה הקים את היאחזויות הנח"ל. ואולם מצודות הספר שיזם ויץ נועדו לקום באתרים שלא התאימו להתיישבות, ומחלקת ההתיישבות של הסוכנות לא היתה מוכנה לטפל בכך (שם). האינטרס של צה"ל בשיתוף הפעולה היה יישוב נקודות אסטרטגיות שלא תמיד הלמו הקמת יישוב אזרחי ושצה"ל לא היה יכול להיאחז בהן ללא משאבי קק"ל. האינטרס של קק"ל, שיעודה היה רכישת קרקעות ופיתוחן, היה השגת כוח אדם לפיתוח וייעור באזורים מרוחקים, ובעיקר הגשמת חזונו הפוליטי-ביטחוני והתיישבותי של יוסף ויץ, מראשי קק"ל (חרסינה 1995).⁹

העובדה שתכנית מצודות הספר היתה משותפת לשני גופים, שלעתים היו להם אינטרסים סותרים, השפיעה על יישום התכנית. גורמים נוספים שהאטו את יישומה היו מחסור במים ובקרקע, מחסור במימון וקשיים מינהליים. דיון שהתקיים ב-26.2.63 במינהל התכנון של משרד הפנים משקף חלק מקשיים אלה.

"מגמת הדיון היתה לברר את בעיות היאחזויות לאור טענת אנשי מנהל התכנון שויץ קבל על עצמו תפקיד מוסד מיישב וקובע עובדות שקשה יהיה לפתח בהם משק חקלאי".¹⁰ בדיון השתתפו אנשי מנהל התכנון, נציגי צה"ל, אנשי קק"ל - יוסף ויץ ובנו רענן ויץ¹¹ - ושר החקלאות משה דיין. ויץ הציג בדיון רשימה של שבע היאחזויות (כורזים, גלבוע, מי-עמי, דביר, מודיעין, יתיר ובירנית), לאורך גבולותיה של הארץ, וטען שיש להן חשיבות ביטחונית וחינוכית. רוב הדיון עסק בעתיד היאחזויות ובשאלה אם ראוי להקימן גם במקומות שאין בהם תנאים להקמת יישוב קבע. מנכ"ל משרד החקלאות, נכתב בפרוטוקול, אמר: "קביעת העובדות ע"י האחזויות יגרור להתיישבות אינולידית [אינוולידית, פגומה]". הוא הביע דאגה מההוצאות הצפויות על הבאת המים לנקודות ומהמחסור במים להשקיה שם. כמו כן הוא שאל את נציגי הצבא "אם יוכל הצבא להחזיק במקומות

9 ארכ' צה"ל 919/67.42

10 שם.

11 בכל פעם שבחיבור זה כתוב ויץ, הכוונה ליוסף. אם מדובר בבנו רענן, הוא ייקרא גם בשמו הפרטי.

ביודיעין מראש שזה עלול לקחת שנים". נציג הצבא ענה: "צה"ל רואה את ההאחזויות כדבר זמני וכמעבר להתיישבות קבע". לאחר דיון פרטני בכל אחת מהנקודות התנגדו רוב המשתתפים להקמת ההאחזויות בדביר וביתיה, בעיקר משיקולי השקיה אך גם משיקולים פוליטיים. מנכ"ל משרד החקלאות ביקש לשקול את הקמת מודיעין עקב מיעוט משקעים בסביבתה. ויץ לא הסכים עם רוב המשתתפים ביחס ליתיר ולדביר וטען שיש מים וגשמים באזורים גבוהים אלה וש"החברים בישיבה" אינם מבינים ביישוב ההר. הוא דרש לתת עדיפות ליישובי ההר והוסיף: "באם זה לא הצליח עד כה – זה בגלל תכנון לא טוב ובלתי רציונלי". בסיכום הדיון אושרה הקמת כורזים (אלמגור) כיישוב קבע וכן אושרה הקמת היאחזויות בגלבווע, מי-עמי ומודיעין. בנוגע לבירנית לא התקבלה החלטה והקמתם של יתיר ודביר נדחתה.¹²

תנופה מסוימת לתוכנית מצודות הספר ניתנה ממקור בלתי צפוי. באפריל 1965 נשא חביב בורגיבה, נשיא תוניסיה, נאום על פתרון הסכסוך הישראלי-פלסטיני בדרכי שלום. בין השאר הוא אמר: "על יסוד הכרה ערבית בישראל בגבולות החלוקה של 1947 והחזרת פליטים הערביים לישראל [...] ישתנו נתוני הבעיה לחלוטין, ותוחזר לערבים חלק מן הטריטוריה הפלסטינית" (מצוטט אצל דואר 1992: 200). הנאום עורר מהומה. ב-16.4.65 כתב ויץ לראש הממשלה לוי אשכול מכתב ובו דחק בו לפי עדותו ליישב את "התורפה החמורה שבישראל, היא שלוש הפרצות הבלתי מיושבות (מובלעת הגליל ומשולש ואדי ערה, חבל אדוריים, צקלג והבשור בנגב)" (ויץ 1972: 491). ויץ אף הכין תכנית להקמת עוד 17 התיישבויות קבע ושבע היאחזויות ספר, כולן בשטחים שהיו מיועדים למדינה הערבית לפי החלטת החלוקה (שם: 54).

ב-24.5.65 סייר ויץ בנגב ואחר כך השתתף בישיבה במשרד ראש הממשלה שדנה בהתיישבות החדשה בגליל העליון ולאורך הספר ושם אמר: "מאנשי נח"ל – אי אפשר להשיג הרבה. הללו אינם קשורים למקום אלא כעוברי אורח. ואנשים אין!". את "ההתעוררות המיוחדת להתיישבות זו", כלומר את המניע לדיון, כינה ויץ "התיישבות בורגיבה, על שם נשיא תוניסיה" (ויץ 1972: 64).

אורית "בורגיבה" הביאה גם לדיון שהתקיים ב-20.6.65. אז נפגש ויץ עם חיים בר-לב, שמילא את מקומו של הרמטכ"ל ששהה בחו"ל. ויץ דרש לשחרר משבצת מסוימת באזור יתיה, שהוכרזה כשטח אימונים. בר-לב עמד על כך שהאזור דרוש לאימונים, ואמר שמכיוון שיש בו תמיד יחידות צבא, אין צורך ליישבו. ויץ מספר שאמר בתגובה: "אם יגיעו למו"מ על שלום עם הערבים, תהא דרישתם חזקה לקלוט פליטים ערבים באזורים ריקים מהתיישבות יהודית, והאמונים הצבאיים לא יוכלו למלא מקומם של מתיישבים". בר-לב ענה: "נקודה זו צריכה להתברר בדרג ממשלתי גבוה" (שם: 143). פרשה זו ממחישה עד כמה גאופוליטית היתה המוטיבציה של ויץ בהקמת יישובים. כמו כן ניתן לראות כי הוא היה סבר שהיאחזות נח"ל אינה כלי התיישבותי לטווח ארוך.

לסיכום, תכנית מצודות הספר נולדה ממניעים פוליטיים וביטחוניים. במסגרתה היו אמורות לקום 17 נקודות התיישבות לאורך הגבולות הפרוצים של מדינת ישראל. בביצועה היו מעורבים קק"ל, צה"ל וגופים נוספים, דבר שהקשה על הקמת הנקודות. מצודת הספר הראשונה היתה אלמגור, שהוקמה ב-29 בנובמבר 1961 (כ"ט בנובמבר), בשטח פרוץ בגבול ישראל סוריה, שהסורים נהגו לעבור בו את הגבול שוב ושוב. שנה אחר כך בדיוק, בכ"ט בנובמבר 1962 הוקמה מעלה גלבע בסמוך לגבול עם ירדן. בכ"ט בנובמבר 1963 הוקמה מי-עמי, מצודת הספר השלישית, הראשונה באזור המחקה.

פרק שני: המצודות

מי-עמי

מי-עמי הוקמה באזור נחל עירון, מעל אום אל-פחם. בתכניתו של ויץ היא נקראה שייך איסקנדר (על שם קבר שייח איסקנדר הסמוך לאום אל-פחם) ומיקומה היה בנקודת הציון 165-213, בגובה 497 מ' מעל פני הים. היא הופיעה בשלב א' של התכנית. הנקודה ממוקמת בצמוד לקו הירוק על גבעה שחולשת על אום אל-פחם בצפון ועל הכפר ענין במזרח. סביב הנקודה יש כמה יישובים ערביים.

אזור זה הועבר למדינת ישראל בהסכם רודוס, בעקבות התעקשותו של דיין שהגבעות הן נכס אסטרטגי. סיפוח הגבעות הביא לסיפוח של אלפי הערבים שהתגוררו שם (שמואלי ואחרים 1985). למרות זאת, עברו 14 שנה עד להקמת מי-עמי, היישוב הראשון על גבעות ואדי ערה.

ב-28.2.62 ביקר ויץ באזור, אחרי כמה שנים שבהן נעשו פעולות לרכז בו קרקעות. בביקור הסתבר שהקרקע שיועדה ליישוב, כשבעה דונמים, היא קרקע חקלאית שאדמות של ערבים מפרידות בינה לבין הגבול ושסביבה שוכנים כפרים ערביים שיקשו על ההגנה על המקום. ויץ איתר על המפה, לפי רשימת בעלויות הקרקע, חלקת אדמה אחרת בגודל דומה, שמשתרעת על ראשי הגבעות שגובהן היה עד 500 מ' מעל פני הים. מדובר בשטח שראשיתו מול שייך איסקנדר (הר אלכסנדר) המתמשך לצפון מערב. ובמילותיו של ויץ: "ראינו רמות יפות ליישוב, הנפתחות לבקעה וקרובות לכביש הראשי החוצה את בקעת עירון [...] ראיתי גוש זה כי טוב הוא לעניינינו וגם אנשי הצבא הסכימו איתי" (ויץ 1965: 224). ויץ ביקש מ"נחמני איש הקרקעות" להגביר מאמץ ולרכוש את האדמה הזאת בהקדם, "בקניה או בחילופין", וייעד את הכניסה לשטח של מי-עמי למאי 1963. מדובר ביוסף נחמני, איש העלייה השנייה וחבר "השומר", ששימש אז כמנהל משרד קק"ל בטבריה ותיווך בעסקאות לרכישת קרקעות בעיקר בצפון הארץ.

ב-25.9.62 ערך ויץ ביקור נוסף בשטח בחברת אנשי קק"ל, אנשי תכנון ואנשי צה"ל. במהלכו הם דנו בדרך שתגיע אל היישוב, באופיו של היישוב ובפרנסת תושביו העתידיים. חיים בר-לב, מנציגי הצבא, דיבר על חשיבותו האסטרטגית של המקום. ויץ אמר: "קודם כל יש לחשוב על יישוב הארץ ואח"כ מי הם המתיישבים", והוסיף שיש לטפל בתוכנית היישוב בדחיפות. זו אכן אושרה אחרי הסיוור והועברה לתכנון מפורט על מפות של 1:500. תאריך היעד לעלייה על הקרקע היה מאי 1963.¹³

ב-30.1.63 נערך עוד ביקור, בפורום דומה, במטרה לבדוק את תכנית היישוב הלכה למעשה. המתכננים מיקמו את הבתים בשקע טופוגרפי, "בכוונה להסתירם מעיני האויב היושב על הגבול, בגבעה מצד דרום" (ויץ 1965: 249). ויץ לא היה מרוצה מהמיקום והורה לשרטט ("עד מחצית פברואר") מפה טופוגרפית ובה תכנון מחדש.

ב-28.2.63 התקיים דיון בלשכת סגן הרמטכ"ל בהשתתפות כל המוסדות הנוגעים בדבר. ויץ מסר על התקדמות העבודה בשטח וציין שבעיית המים טרם נפתרה. כפתרון ביניים הוצע לקנות מים מאום אל-פחם או לספק מים ממכליות (דואר 1992).

הסוירים והדיונים חושפים את הקשיים בהקמת הנקודה, מציאת משבצת קרקע ומקורות מים ואת שיקולי המיקום של המתכננים – לא על קרקע חקלאית, ובמקום מוגן יחסית מפני הערבים השכנים ואלה שמעבר לגבול.

לפני הפעולות לפיתוח ההיאחזות עצמה נסללה ביוזמת קק"ל דרך ביטחון באורך 18 ק"מ מאום אל-פחם עד א-סלה וערערה. כדי לאפשר את הגישה ליישוב סללה קק"ל דרך של 5.5 ק"מ מהכביש הראשי אל מי-עמי. דרכים נוספות נפרצו כדי לחבר את היישוב עם היישובים הערביים השכנים לו. תוכנן גם לפרוץ דרך שתחבר בין מי-עמי למעלה גלבע, מצודת הספר שהוקמה לפניה.¹⁴ דרך זו היא חלק מהדרך שנועדה לחבר בין כל מצודות הספר וליצור חגורה שמקיפה את הגבול ממזרח. השאיפה לסלילתה ממחישה את תפיסתו המקיפה של ויץ, שחתר לחיזוק הגבול המזרחי של מדינת ישראל.¹⁵

העלייה על הקרקע נדחתה לחודש נובמבר. ב-28.11.63 נערך טקס ממלכתי בהשתתפות ראש הממשלה אשכול ושר החקלאות דיון. היישוב נקרא מי-עמי על שם קהילת יהודי מיאמי שתרמו את הכסף לפיתוח האזור. שטח ההיאחזות הכללי היה 4,500 דונם, מהם הכשירה קק"ל 1,000 דונם בקרבת מבני ההיאחזות, ו-2,000 היו בעמק בקרבת היישוב, בגלל חוסר קרקע חקלאית בצמוד ליישוב עצמו. השטח שנותר נועד למרעה וייעור, כי לא התאים לעיבוד חקלאי. קק"ל תכננה לנטוע כ-200 אלף עצים באזור מי-עמי.¹⁶

בשלב זה לא היה ברור איזו תנועה התיישבותית תקים בנקודה יישוב קבע. הקיבוץ הארצי (ברית קיבוצי השומר הצעיר המזוהים עם השמאל הפוליטי) אמנם הציב גרעין נח"ל למחזור הראשון, אך האזור שבו הוקמה היאחזות מי-עמי היה רגיש ובעייתי עבורם מבחינה רעיונית ופוליטית, והם חששו מהתעוררות בעיות וסכסוכים על קרקעות עם הכפרים הערביים באזור (דואר 1992).

14 אצ"מ 27762.

15 ארכ' צה"ל 919/67.42

16 אצ"מ 27762.

ההיאחזות סבלה משתי בעיות משקיות: חוסר מים וחוסר תעסוקה לחיילי הנח"ל שאיישו אותה. דבר זה משתקף בסקירה של אגף המבצעים של המטה הכללי של צה"ל מספטמבר 1965 על ההיאחזויות שהוקמו. תחת הכותרת "בעיות דחופות" נכתב: חוסר מים וצורך "בהקמת משק בהקדם, כי אין בעבודת הקק"ל תעסוקה סבירה".¹⁷

למרות מיקומה של מי-עמי במרכז הארץ, הגישה אליה היתה בעייתית. התחבורה הציבורית הגיעה אז רק עד כביש ואדי ערה ומשם היה על הנח"ל לאיים לטפס ברגל מעלה תלול עד להיאחזות. בעיה זו משתקפת במכתב מ-1965, שענינו הרצאות במי-עמי. במכתב מתלונן אחראי התרבות באיחוד הקבוצות וקיבוצים על קשיי התחבורה של מרצה מסוים בדרך למי-עמי. הוא משווה את התנאים שם לאלה של גרופית ובירנית ומסכם: "לא יתכן שהיאחזות אחת תופלה לרעה בשטח התרבות וההשכלה, ודווקא זו היושבת במרכז הארץ".¹⁸

בעיות נוספות של מי-עמי נבעו ממיקומה הרגיש, על קו הגבול ממש, ומהיותה מוקפת יישובים ערביים. מראיונות שנערכו עם חיילי נח"ל ששירתו במי-עמי עולה שהאווירה בהיאחזות השתנתה בתקופות השונות, לפי המצב הביטחוני והפוליטי במדינה כולה. נח"לאים שעלו להיאחזות ב-1963 תיארו אווירה נינוחה. הם לא קיבלו הוראות מיוחדות בנוגע לשכנים הערבים ואף היו מתארחים אצלם ומטיילים באזור בחופשיות. בשנים אלו לא היתה גדר לסימון הגבול ומיקומו לא היה ברוח. אחת ממשימות החיילים היתה לקיים מארבים לצורך הפגנת נוכחות על הגבול, אך הם לא מנעו את המעבר החופשי של פלסטינים משני צדי הגבול.

אבי ברבר, ששירת במי-עמי מסוף 1966 ועד מלחמת ששת הימים (5.6.67), מתאר אווירה מתוחה ומספר שהיו הוראות מפורשות להימנע מיצירת מגע עם השכנים הערבים. ערבים פגעו כמה פעמים בצינור המים של ההיאחזות, שעבר בקרבת אום אל-פחם. בתקופה זו כבש צה"ל את דרך הפטרולים, כדי לסמן את הגבול ולאפשר סוירים לאורכו (ברבר, ריאיון 2001).

חלק מתפקידי ההיאחזות, כפי שראו אותם אנשי קק"ל ופיקוד הנח"ל, היה לשמור על אדמות ההיאחזות מפני פלישה של שכנים ערבים. פיקוד הנח"ל נתן לנח"לאים הוראות לאופי המגע עם השכנים: במגע עם התושבים השכנים יש לזכור כמה עובדות יסוד והן:

- הם רואים את ההיאחזות כמנשלת אותם מאדמותיהם.
- התעצמותנו בגבול על ידי הקמת ישובי ספר מתנגדת לרגשותיהם הלאומניים.
- יישוב יהודי בגבולם מפריע לתנועתם בין שני צדי גבול שביית הנשק.

17 ארכ' צה"ל 919/67.42

18 ארכ' צה"ל 1508/93.385

- לאור זה יש להבין כי שום גילויים של אהדה מצדנו לא יחלישו את ההתנגדות הפנימית לעצם קיום ההיאחזות.
- אין להיעתר להזמנות לשם עריכת ארוחות בבתי השכנים גם אם ההזמנות חוזרות ונשנות ומהוות הטרדה.
- על כל מקרה של חריש באדמת ההיאחזות יש להזעיק מיד את המשטרה ולהודיע גם לנציג המושל [הצבאי]. יש לעשות זאת גם אם קיים ספק לגבי הבעלות על השטח.
- בכל מקרה של עליית עדרים על שטח זרוע או שלף יש להודיע על כך למשטרה וכן לנציג המושל לשם זיהוי העבריינים.
- על שומר השדות להיות בקי בגבולות אדמות ההיאחזות ולהיות ערני לגבי כל ניסיון השתלטות מצד השכנים.
- אין להיכנס בתגרה או בוויכוחים עם המשוטטים בשטח כאשר אין ביטחון בעליונות ובצדקת הפעולה. על כל אירוע החורג מהשגרה יש לדווח בנוסף גם למשטרה ולמושל הצבאי.¹⁹

ההנחיות אינן חד-משמעיות וחלקן סותרות זו את זו. מסמך זה אינו מתוארך ואין לדעת מתי נכתב. עולה ממנו שההנחיות נועדו למנוע אירועים כמו זה שהתרחש באפריל 1964 והמתואר להלן, בתכתובת בין אנשי קק"ל ומינהל מקרקעי ישראל לראשי הנח"ל. נציג הממשל הצבאי כתב:

שני תושבים מחרב שראייע ניסו להשתלט על קרקע במשבצת מי-עמי וחרשו כעשרים דונם. נציג מנהל מקרקעי ישראל הגיש תלונה והשניים נכלאו לשבוע ימים [...] אנשי ההיאחזות, כולל שומר השדות, לא רק שלא יזמו טיפול למניעת השתלטות על אדמותיהם אלא אף לא הרגישו בדבר. תופעה שיש לראותה כחמורה ביותר. באותה הזדמנות עלי להעיר כי אנשי קק"ל מתלוננים כי אנשי ההיאחזות עוסקים בטיפוח יחסי שכנות ידידותיים עם תושבי חרב שראייע ומפריעים בכך לעבודת קק"ל העוסקת ברכישת קרקעות שם להגדלת משבצת מי-עמי [...] נחוץ] טפול דחוף להפסקת היחס הנ"ל מצד אנשי ההיאחזות במקום.²⁰

בתגובה ענה סגן מפקד הנח"ל:

האחזות מי-עמי אינה אחראית על משבצת הקרקע שלה או אדמות קק"ל באזור באשר הללו לא נמסרו לה כלל לאחריותם. מפקד ההיאחזות ביוזמתו הציב "שומר שדות" מאנשי ההיאחזות, אך כאשר פנה לקק"ל להראות לנ"ל את גבולות השדות, סרבו לבצע זאת. ההיאחזות לא קבלה עד היום את מפת אדמותיה. המקרה קרה רחוק מההיאחזות וגם לו ידעו כי אדמה זו או אחרת שייכת להם, ספק אם יכלו לראות זאת ללא פיקוח מיוחד.²¹

19 ארכיון יד טבנקין ח' 25/מ מכל 10 תיק 2 (להלן: ארכ' י"ט).

20 שם.

21 שם.

בעקבות שני מכתבים אלה כותב אהרן חרסינה, ראש מחלקת ההתיישבות באגף המבצעים של צה"ל לאנשי קק"ל: "נראה לי שבמידה ולא ימצא הסדר מידי לשמירה על הקרקעות מפני ניסיונות של השתלטות עלולות להיווצר עובדות שקשה יהיה לתקן".²²

פרשה זו ממחישה את הפער בתפיסת המצב בין קובעי המדיניות לבין החיילים בשטח ואף את מורכבות המציאות במי-עמי, שנמצאת באזור ממשל צבאי, חייליה כפופים לנח"ל, אך גם לאנשי קק"ל ולמנהל מקרקעי ישראל יש השפעה עליהם. כן ניתן לראות, עד כמה מי-עמי היא למעשה מכשיר ביטחוני פוליטי, לפחות בעיני קובעי המדיניות, ולא יישוב חקלאי מן המניין. הבעיות המשקיות, שלאורך שנות ההיאחזות לא נפתרו, גם הן מחזקות רושם זה. קו הגבול הסמוך להיאחזות נחשב לשקט, למעט תקרית ירי חמורה באפריל 1966. אז נפתחה אש מעמדה ירדנית על סויר שגרתית של צה"ל, כוח נוסף מההיאחזות הגיע לסיוע, ובחילופי האש נהרג סג"מ יצחק נויפלד (דואר 1992).

לסיכום, מי-עמי הוקמה באזור רגיש מבחינה פוליטית ממניעים ביטחוניים ופוליטיים. אולם, למרות שאיפות מקימיה, לא היתה לה כל חשיבות ביטחונית וגם תפקידה הפוליטי, שמירה על אדמות המדינה באזור מפני פלישת הערבים השכנים, לא ממש בוצע. הריאיונות והמסמכים מצביעים על מבוכת החיילים בנוגע לשמירה על הגבול הפרוץ ועל פלישת ערבים לשטחי ההיאחזות, שהחיילים לא יודעים מהם גבולותיה.

מבוא מודיעים

שנה לאחר הקמת מי-עמי, ב-29 בנובמבר 1964, הוקמה מצודת הספר מבוא מודיעים בסמוך לקו הירוק בקרבת מודיעים העתיקה, באזור קברות המכבים, מול הכפר מידיה שמעבר לגבול. לפי תכניתו של ויץ הנקודה מוקמה ב.נ.צ. 148-149, בגובה של 239 מ' מעל פני הים.²³ את הרעיון להקמת יישוב באזור זה העלה ויץ עוד לפני קום המדינה, ולפי עדותו המניע שלו היה שיקולי מורשת וזיקה לערך ההיסטורי של המקום (ויץ 1965: 20). במהלך שנות החמישים הוא פעל להקמת היאחזות נח"ל במקום, אך נדחה עקב סירוב צה"ל לוותר על שטחי אש באזור (דואר 1992).

בשנים 1961-1963 הקדיש ויץ מאמצים רבים לשכנוע הצבא שיוותר על שטחי אימונים כדי להקים היאחזות במודיעין. ב-20.7.61 הוא נפגש עם סגן הרמטכ"ל יצחק רבין וביקש ממנו שצה"ל ישחרר חלק משטח האימונים בגוש מודיעין להקמת מצודת ספר. רבין סירב בנימוק שאין לו מקום אחר לאימונים. בהמשך התקיימו עוד סיורים במקום, בהשתתפות נציגי צה"ל, כדי לאתר נקודה שתהיה מקובלת על שני הצדדים.

22 שם.

23 ארכ' צה"ל 919/67 42.

בסיוור למודיעין שנערך ב-13.2.63 הוחלט על מיקום ההיאחזות, על פי אילוצי הצבא ועל פי השיקול הכלכלי – הקרבה למקורות הפרנסה – אדמות שניתן יהיה לעבד באופן אינטנסיבי. לאורך השתלשלות הקמת הנקודה אין כל אזכור לשיקול ביטחוני או אסטרטגי בהקמתה. בעקבות ההחלטה שהתקבלה בסיוור, התנהלה התכתובת שמובאת להלן.

ב-20.2.63 שלח אלוף פיקוד מרכז מכתב לאגף מבצעים וסגן הרמטכ"ל בקשר לביקורו של ויץ במודיעין. הוא כתב:

הופתעתי להוכח שצה"ל ויתר על חלק משטח אימונים 203 ובהכרח תהיה פגיעה גם בשטח אימונים 207. למותר לציין כי מעטים שטחי האימונים באזור. כל הקטנת שטחי אימונים מהווה מעמסה תקציבית, מביאה בהכרח להורדת יחידות לאימונים בדרום ופוגעת בבטחון המדינה. מתוך נאומו של שר החקלאות [...] למדתי כי אין להרבות בתקופה זאת בהתיישבות במרכז הארץ. אני יודע מהם צרכי הבטחון או החקלאות ליישוב האזור כאשר אדמות חקלאיות סמוכות מוזנחות, ישובים ריקים ואדמות אחרות בסביבה מוחכרות לערבים. לכן, אני מערער על הויתור ומציע לדחות כל פיתוח לתקופה בה הוא ידרש".

על המסמך עצמו נכתבה תשובה לאלוף בכתב יד: "1. אין סיכום שתהיה התיישבות במודיעין; 2. סוכם לדחות את ההחלטה בשנה; 3. אופשר לויץ לסלול דרך ולהכשיר קרקע".

ביוני 1963 כותב ויץ לבר-לב, כנציג אגף מבצעים: "אני מתפלל על עצם פניתכם לצמצום השטח לאחר שגבולותיו סוכמו בין הרמטכ"ל וביני אחרי שיקולים ודיונים מרובים. כל צמצום בשטח יגרום לביטול תוכנית ההיאחזות במודיעין ולזה לא אוכל להסכים בשום פנים". ויץ הסכים לוותר על השטח בצפון שהצבא היה מעוניין בו, בתנאי שיקבל שטח חלופי בדרום שטח האימונים.

ב-2.8.63 כתב נציג אגף מבצעים בבה"ד 1:

שטחים 203 ו-207 מנוצלים ע"י בה"ד 1 ובא"פ [בסיס אימונים פיקודי. ע"ט] מרכז במשך כל השנה בדחיסות רבה. וויתור על כל חלק שהוא באחד מהשטחים הנ"ל משמעותו פגיעה רצינית באימונים ושיתוק חלק מהיחידות המתאמנות בו. ראויה לציון העובדה שבאופן מתמיד אנו הולכים ומצטמצמים בשטחי אש עקב עבודות פיתוח שונות ע"י גורמים שונים. לאור הנ"ל הננו מתנגדים בתוקף על כל שינוי בגבולות השטחים הנ"ל.²⁴

מהתכתובת עולים בבירור ניגודי האינטרסים בין ההתיישבות לצבא, או ל"ביטחון המדינה", כפי שמתבטא אלוף פיקוד מרכז. כן ניתן ללמוד על תהליך קבלת ההחלטות. יוסף ויץ, אזרח, בעזרת קשריו האישיים וכוחו הפוליטי, משכנע את הרמטכ"ל לוותר על שטחי אימונים, בעוד קצינים גבוהים בשטח מתנגדים לכך בכל תוקף.

בחודשים האחרונים של שנת 1963, למרות ההתנגדות העזה לכך במטכ"ל, המשיך ויץ לפעול להקמת ההיאחזות וניצל את כוחו ואת השפעתו כדי לשכנע את הרמטכ"ל צבי צור. ויץ מספר על סיור למודיעין ב-25.12.63: "בצהריים ארחתי את הרמטכ"ל וסגנו ועוד קצינים גבוהים בסיור אל מודיעין. מסיבה קלה במצפה. שם הגשתי לרמטכ"ל, צבי צור, תעודת הרשמה בספר הזהב, בשם מינהל פיתוח קרקע. הושגה בינינו הבנה על ההיאחזות במודיעין בשנה הבאה" (ויץ 1965: 272).

בצד הקשיים על מציאת משבצת הקרקע, היו קשיים נוספים בדרך להקמת ההיאחזות במודיעין. ב-22.7.64 בינואר 1964 כותב סא"ל אלחנן ישי, ראש אגף הנוער והנח"ל, לרמטכ"ל רבין:

בזמן האחרון דובר על גבי העיתונות וכן בשיחתך עם מפקד הנח"ל על האחזות במודיעין [...] אינני רואה כל קנדיט המוכן לקחת על עצמו את העליה למודיעין [...] לתנועות (המיישבות) אין כח אדם מספיק, כמובן, באם אתם תראו בזאת הכרח בטחוני, לא יהיה מקום לויכוח – נשמע ונעשה. כל עוד שאין הכרח כזה, אינני רואה מעשיות בדיון על מודיעין.²⁵

חרף כל הקשיים ולאחר מאמצים רבים של ויץ עלתה היאחזות מודיעין על הקרקע, ב-29 בנובמבר 1964. בטקס הממלכתי השתתף נשיא המדינה זלמן שזר. ויץ כתב: "היה נעים ולי סיפוק שסוף סוף הגענו לתקוע יתד במקום היסטורי זה" (ויץ 1972: 28). משפט זה מאיר שוב את המניע האמיתי של ויץ להקמת מודיעין – המניע של מורשת והיסטוריה יהודית.

מודיעין, כמו מי-עמי, סבלה מחוסר ענפי משק בהיאחזות ומהעבודה החדגונית בסיקול, בהכשרת קרקע ובייעור. הגרעין שאייש את ההיאחזות היה גרעין נח"ל חרדי, דבר שיצר קשיים נוספים, בייחוד בשנת שמיטה (דואר 1992).

ב-14.4.66 ביקר ראש הממשלה דאז אשכול בהיאחזות מודיעין בראש משלחת ובה גם הרמטכ"ל רבין והראל, יועץ ראש הממשלה האחדאי על פיזור האוכלוסייה ויץ מספר על הדיון שנערך לפני בוא ראש הממשלה:

רבין עורר את הויכוח לשם מה דרושים ישובים חדשים בשטחים המשמשים כיום את אימוני הצבא, בו בזמן השייבובים הקיימים באזור מודיעין כמעט ריקים, והראל שאל: למה להתפזר למקומות רבים ולא להתרכז בגליל בלבד? השיבותי: אם יש מקומות ריקים בישובים קיימים הרי זה בשל היעדר תנאים להוציא "לחמם" מאותם מקומות והתנאים הם לא בקרקע ולא במים, כי אם באמצעים לאספקת אמצעי ייצור, כולל המים [...] ביחס להתיישבות החדשה: יש להכין מראש תנאים מספיקים לפרנסה. אשר לריכוז בגליל, הרי יישובם של גבולות ספר גם בדרום הוא צורך השעה, אין להשלים עם "ריקניות" באורך של עשרות קילומטרים ובמאות אלפי דונם, בייחוד שמתחילים דיבורים על שלום עם הערבים (ויץ 1972: 143).

התבטאות זו, כמוה כאחרות, מלמדת כי ויץ פועל ממניעים פוליטיים וכי עיקר מטרותיו בהקמת יישובים היו עיצוב הגבולות של ישראל ומניעת אפשרות של חזרת פליטים אליה.

במהלך הסיור הראה ויץ לאשכול ולרבין את שטח משבצת ההיאחזות ודרש לשחרר עוד כ-3,000 דונם של שטחי אימונים. רבין התנגד נמרצות וטען שדרישה זו תפגע ביכולת אימוני הצבא, אבל אשכול התרצה והורה לרבין לשחרר שטחים, אם ימצא ויץ קרקע להכשרה חקלאית בשטח של כ-1,800 דונם (ויץ 1972: 143).

בפברואר 1967 התקיים בהיאחזות דיון בעתידה המשקי (אזור) בהשתתפות ראש המרכז החקלאי אברהם הרצפלד, בכירי הנח"ל, אנשי קק"ל ונציגי פועלי אגודת ישראל (פא"י), שמהם יצא הגרעין החרדי. בדיון הועלו כל בעיות ההיאחזות בקשר לאזור. אחר הדיון כתב הרצפלד לנציגי הנח"ל: "מי אשם בכך שלא דאגו לעבודה פוריה במקום, כדי שליושבי יהיה סיפוק במעשה ידיהם, וגם לנו? נחתור [...] לכך שבהאחזויות הקיימות יובטחו התנאים הראשוניים במעלה, והם: קרקע ומים, אם גם בחלקם".²⁶

במאי 1967 כתב יהודה שוסטר, ראש אגף הנוער והנח"ל במשרד הביטחון לקלמן כהנא, מנהיג פועלי אגודת ישראל: "היות והסיכויים להפיכת הנקודה ליישוב חקלאי או חקלאי למחצה קלושים מאוד, אני רואה צורך בהתייעצות דחופה בינינו כדי לחפש אלטרנטיבה". ללמדך, שלא היתה כל הצדקה התיישבותית להקמת מודיעים וכי היישוב הוקם ללא כל בסיס כלכלי.

ההיאחזות אוזרחה בחופזה ב-28.8.1967, בעקבות "בריחת הגבול" ממנה. שוב, האזור התרחש לפני שהוכנה תכנית משקית ראויה ולא נמצא גרעין של מתיישבי קבע. ההיאחזות הוחזקה במשך שנתיים בידי חיילי נח"ל במדים ובשל"ת (שירות ללא תשלום). כעבור שנתיים הוקם במקום מושב שיתופי, הוקם בו מפעל תעשייה קטן והמתיישבים עבדו בו וגם גידלו כרם ומטעים ועיבדו אדמות פלחה (דואר 1992).

לסיכום, תהליך קבלת ההחלטות על מיקומה של היאחזות מודיעים ועל הקמתה התבצע על ידי אדם אחד – יוסף ויץ. נראה שהמניע העיקרי שלו היה ההיסטוריה המיוחדת למקום: קרבתו לקברי המכבים. מבחינה ביטחונית אין לה כל חשיבות, וגם מבחינה התיישבותית לא היתה הצדקה להקמת הנקודה, כי במקום אין בסיס כלכלי ליישוב אזרחי, דבר שהביא לקשיים רבים לאחר האזור.

שלוש שנים עמל ויץ וגייס את כל כוחו הפוליטי כדי לשחרר את שטחי האימונים לצורך הקמת ההיאחזות. הוא הצליח להתגבר על ההתנגדות העזה של הצבא לכך בעזרת אישיותו הכריזמטית, הלחצים הרבים שהפעיל וקשריו האישיים עם הרמטכ"ל ועם ראש הממשלה. כשחושבים היום, 2016, שרישום בספר הזהב של קק"ל "עבד" על בכירי ישראל, מתעורר חיוך נוגה, מכל מקום, סיפור

הקמת מודיעים ממחיש את כוחו של הגורם האישי במפעל הציוני. במקרה הנדון, האינטרס האישי של ויץ גבר על האינטרס הביטחוני של צה"ל.

צור נתן

צור נתן, מצודת הספר הבאה, הוקמה באזור קלקיליה שנתיים אחר הקמת מודיעים, ב-29 בנובמבר 1966. לפי התכנית המקורית, צור נתן היתה אמורה לקום מול הכפר פלמה, בנצ. 151182, 209 מ' מעל פני הים, רק בשלב השני. בפעולת תגמול נגד כפר זה נחל צה"ל כישלון צורב, מה שהביא להקמת היחידה 101 בפיקודו של אריאל שרון. הנקודה נמצאת על הגבעה הגבוהה ביותר בכל אזור מישור החוף שהיה אז בידי ישראל, ונשקף ממנה נוף למרחק רב מזרחה ומערבה. בשונה משתי הנקודות הקודמות שהוקמו ביוזמת ויץ, צה"ל תבע להקים יישוב באזור פלמה כבר בשנת 1959, כדי לסתום פרצת גבול של 12 ק"מ בין קיבוץ אייל למושב שער אפרים.

צור נתן חולשת על המקום בו נחל אלכסנדר חוצה את הקו הירוק ממזרח למערב. זו היתה נקודת גבול מועדת לפורענות בדמות חדירת מחבלים שיצאו מקלקיליה, כי שם אפשר לעבור את הגבול בקלות יחסית. ב-7.5.59 פנה נציג ראש אג"מ למנהל רשות הפיתוח במשרד האוצר בירושלים בעניין שטחי פלמה: "סוכם בזמנו עם כל הגורמים על הקמת נקודה התיישבותית ב'פלמה' שע"י הכפר טייבה במשולש (תוכנית זו אושרה סופית בפגישה שבין שר הביטחון ושר האוצר) למקום זה חשיבות בטחונית ממדרגה ראשונה ונעשים לכן כל המאמצים לרכז קרקעות ע"מ לאפשר עליית יישוב באזור זה" בהמשך מבקש נציג הצבא ממנהל רשות הפיתוח להימנע מהקצאת שטחים באזור זה למוסדות שונים.

ב-10.5.59 כתב ראש מחלקת ההתיישבות באגף המבצעים של צה"ל אהרן חרסינה לראש ענף הממשל הצבאי מסמך סודי בנושא קרקעות המשבצת של פלמה:

באזור זה היתה משבצת של קרוב ל-2500 דונם קרקע אולם כתוצאה של כל מיני מניפולציות נעלם השטח (נמסרו שטחים למהדרין, לפרטיים, פיצויים לערבים וכו'). כיום המצב די קשה וסביב המקום המוצע לנקודה אין שטחים מספיקים ויהיה צורך לאסוף פירוורים בכל האזור פלוס הכשרות ע"מ שנוכל אולי להגיע למינימום הדרוש.²⁷

תכתובת זו חושפת תמונה חמורה של התנהלות בנושא הקרקעות בישראל באותה תקופה. עולה ממנה שגורמים שונים השתלטו באמצעות מניפולציות על שטחים שנועדו להתיישבות חקלאית וביטחונית. כמו כן ניתן לראות בה את המעורבות העמוקה של גורמים צבאיים בהקמת מצודות הספר, ואת המאמצים הרבים שנעשו לאיתור משבצות קרקע להעלאת היאחזות חדשה.

ב25.6.59 סיירו ויץ וחרסינה בשטח פלמה כדי לבחון את האפשרויות לגיבוש "משבצת קרקע". השטח הותרע על כ-10,000 דונם, רובם למרגלות הגבעות. מול דרישת הצבא להקמת יישוב טענו אנשי משרד החקלאות כי אין קרקע מספקת לפרנסה של יישוב כזה. ויץ הציע פתרון:

קיבוץ אייל מונה 50 איש על שטח של 4500 דונם, ומתוכנן ל-150 משפחות. סיירנו בשטחי הגבעות ומצאתי, שאפשר להכשיר מתוכן לפחות 1000 דונם לחקלאות, ו-4000 דונם בערך - לחרובים. לדעתי, את המשבצת של אייל אפשר להקטין ב-1500 דונם, ואז יש מקום בשטח פלמה ליישב כ-200 משפחות חדשות בצורת יישוב עולים גדול או שני יישובים קטנים, כ"א 100 משפחות. (ויץ 1965: 115)

בישיבת הוועדה העליונה שהתקיימה כעבור כחודש התקבלה הצעתו של ויץ. אולם, בשלב זה לא התממשה ההתיישבות בנקודה, חרף אינטרס בולט של הצבא ומאמציו הרבים לקדם זאת. יש לשים לב, שאם כי ויץ ידע שהצבא מעוניין ביישוב שם ושיש בידו משבצת קרקע מוכנה יחסית (שם), הרי בתזכיר מצודות הספר שהוא כתב לרמטכ"ל ב-1960 הוא דחה את הקמת הנקודה לשלב ב' של התכנית ונתן עדיפות לנקודות אחרות, גם כאלו שהיה קשה יותר לגבש עבורן קרקע.²⁸ יש כאן התנגשות ברורה בין האינטרסים של ויץ לאינטרסים של הצבא, ולא קשה להיווכח כי הוא זה שקובע למעשה היכן יקומו ההיאחזויות, לפי סדר העדיפויות שלו.

כחמש שנים עברו, והקמת היאחזות בפלמה שבה ועלתה על הפרק. ב-29.10.64 סייר ויץ בהשתתפות אנשי צה"ל בוואדי ערה ובשטח פלמה במטרה לבדוק אפשרות להקמת יישובים, אחד ליד ברטעה וערערה והשני מול פלמה. ויץ כתב על פלמה:

מבחינה בטחונית יש חשיבות גדולה ליישוב עברי כאן. ומקומו ברמה נישאה ששמה ח'רבת דרדרה. במקום הגבוה, ממנו נשקפים מרחקים גדולים למזרח ולמערב, שרידי מבצר צלבני. מפקד האזור הסביר את ערכו של יישוב כאן, שהוא יחסום כל פלישת אויב בדרך הוואדי העובר את הגבול. בודאי שהתנאים הקרקעיים מאפשרים ייסוד יישוב חקלאי בן 100-80 משפחות, וההיאחזות תקדם לו. (ויץ, 1972: 24).

ניתן לראות, כי בניגוד למודיעים ולמי-עמי, לצור נתן ייעד הצבא תפקיד מבצעי ברור - לחסום את המחבלים העוברים בוואדי. עם זאת, גם אחרי שוויץ הכיר בחשיבות הנקודה והחליט על הקמת ההיאחזות שם, עברה כשנה וחצי עד למימוש החלטה. חלק מהקשיים בהקמה משתקפים במכתב הבא. בפברואר 1965 כתב אלחנן ישי, ראש אגף הנוער והנח"ל, אל יעקב צור, יו"ר דירקטוריון הקרן הקיימת:

מהשידורים בקול ישראל ומהעיתונות נודע לנו שבקרוב יעלה הנח"ל להיאחזות חדשה באזור קלקיליה. היות ולא היתה החלטה על כך לא באגפנו ולא בפיקוד הנח"ל, הייתי סבור שמא החלטה

זו נתקבלה במטה הכללי באופן יוצא מן הכלל ללא השתתפותנו. פניתי בנדון לאלוף בר לב ראש אג"ם [אגף המבצעים במטכ"ל] במטכ"ל ולהפתעתו אף הוא לא ידע על כך, הוא רק התעניין לדעת שמא אנו החלטנו על כך בלעדי. לאור הנ"ל אבקשך להודיענו מתי? איפה? ומי החליט על עליה זו שלא בידיעתנו ועל דעתנו.

על המכתב ציין רחבעם זאבי, קצין ההתיישבות בפקוד מרכז, בכתב יד (בתאריך 4.3.65): "שאלתי בזמנו את סא"ל חרסינה לפרש הדברים והוא השיב שאלה הן 'מלחמות היהודים' בתוך קק"ל וכי ויץ לא מייחס להודעות אלה חשיבות".

גם תכתובת זו חושפת את המורכבות (לשון המעטה ל"בלגן") שליוותה את הקמת מצודות הספר, עקב הגורמים הרבים שהיו מעורבים בפרויקט. צה"ל הוא גוף גדול עם אגפים רבים, וגם לקק"ל לא חסרים אגפים ומחלקות למיניהם, ובתוך כל אלה לעתים אין תמימות דעים בנושאים השונים הקשורים להקמת יישובים, יהיה שמם היאחזות או מצודה, או סתם יישוב.

ב-4.3.65 סיירו אנשי הקק"ל, נציגי הצבא ונציגי המחלקה להתיישבות של הסוכנות באזור פלמה במטרה לקבוע אם המאפיינים הקרקעיים שלו מתאימים להקמת יישוב חקלאי כהמשך להיאחזות. הוחלט למקם את הנקודה על הגבעה הצפונית שמשקיפה על פני השטחים המזרחיים בירדן (ויץ 1972: 45). באותו יום התפרסמה בעיתון היום כתבה שכותרתה: "פירצת המסתננים תהפוך להיאחזות נח"ל". בכתבה מתואר האזור:

לאורך קילומטרים רבים ועל אלפי דונמים באזור שהוא, כביכול, תחת שלטון ישראל, אפשר לפגוש ביהודי אחד לרפואה. רק שוטרי משמר הגבול, הם מסתובבים בשטח זה. ומלבדם – יושבות בו אלפי משפחות ערביות, המרוכזות בכפרים הגדולים טייבה, טירה, ג'ת, קלנסואה ואחרים. מה גם, שהמדובר באזור המשולש ששטחו מהווה חלק ניכר מאזור "צוואר הבקבוק" של המדינה. באזור זה אין המרחק בין הגבול וחוף הים עולה על 15-12 קילומטרים, טווח של תוחת בינוני. נקל, איפוא, לשער את חרדתם של אנשי הבטחון שלנו, אשר יחד עם אנשי ההתיישבות, ידעו היטב את חומרת המצב, אלא שמפאת צרכים דחופים אחרים, התיישבותיים ובטחוניים כאחד, נמנע מאיתנו עד 1965 לסתום פרצה זו.²⁹

בחינה ביקורתית של המשפט האחרון בכתבה חושפת את תהליך קבלת ההחלטות שדחה את הקמת הנקודה בפלמה. "צרכים דחופים אחרים, התיישבותיים ובטחוניים כאחד" מוצגים כסיבה לעיכוב בהקמת צור נתן, בעוד צה"ל רצה בצור נתן כנקודת יישוב ראשונה. אולם, כאשר בודקים את רשימת היישובים שהוקמו מאז 1959, אז דרש הצבא את הקמת הנקודה לראשונה, ועד הקמת צור נתן, מוצאים כמה נקודות בנגב – עין יהב, גרופית, וחצבה ואת מצודות הספר האחרות – אלמגור, מעלה גלבווע, מי-עמי, בירנית ומודיעים. כפי שניתן לראות במכתב להלן, ההיאחזויות בנגב היו קודמות

מבחינת הצבא, אולם, את סדר העלייה של מצודות הספר קבע ויץ. היה בידו להיענות לבקשת הצבא, אך הוא כנראה לא ראה את "חומרת המצב" כפי שמנוסח בכתבה, והעדיף להקים מצודות אחרות, ובהן מודיעים, שחשיבותה הביטחונית מוטלת בספק. סדרי העדיפויות של יוסף ויץ הם שהכתיבו בסופו של יום את סדר היום הלאומי – יהיו תפיסותיו אשר יהיו.

ממכתב של חרסינה מיום 15.3.65 עולה, שבצבא ובמוסדות המיישבים נתנו עדיפות לשתי היאחזויות בערבה, חצבה ופארן, על פני פלמה. למעשה ההיאחזות בפלמה היתה אמורה לקום רק בשנת הפעילות 1966/7, אך בגלל קשיים בפתרון בעיית המים בפארן לחץ פיקוד מרכז, לדברי חרסינה, "לתת את העדיפות המתאימה להיאחזות בפלמה". חרסינה פנה במכתבו לראש מחלקת מבצעים ודוחק בו לאשר את שינוי סדרי העדיפויות.³⁰ מכתב זה מראה, שגם בצבא היו דעות סותרות בנוגע לחשיבות של הקמת ההיאחזות בפלמה, ורק אילוצים שונים במקומות אחרים איפשרו את הקמתה.

ב-20.6.65 התקיימה ישיבה אצל סגן הרמטכ"ל, ובה נדונה הקמת הנקודה בפלמה. קצין ממחלקת המבצעים התנגד לכך בנמקו שלמקום אין חשיבות צבאית, אך הוא היה במיעוט. בישיבה זו, שתוארה לעיל, שב והדגיש ויץ את החשיבות של יישוב שטחים ריקים נוכח הדיבורים על החזרת פליטים ערבים (ויץ 1972: 73).

ב-15.7.65 סיירו ויץ וחרסינה בפלמה. ויץ (1972: 81) תיעד:

מכינים לקראת הקמת ההיאחזות, אבל באיחור רב מכשירים קרקע בבקעה שעל הגבול, וכן מפלסים דרך. היה דיון בדבר מקום ההיאחזות, שנקבע מתחילה והוברר ששם יש לערבי תביעה על חלק מהאדמה. דרשתי לזוז כדי שלא נתקל בהפרעה, והפקעה בזמן הזה אינה רצויה. שוב ראיתי כמה חשוב יישוב בגוש זה, ממנו נשקף החלק הירדני למרחקים והערך המדיני-בטחוני לחסום פרצה זו הוא רב מאוד, אבל דבר זה – המוחש מאוד בעמדנו על הגבעה – אינו ניכר אצל המנהיגים שלנו.

גם ציטוט זה ממחיש את כוחו של ויץ: על פי החלטתו משתנה מיקום ההיאחזות. איש זה, שתפקידו העיקרי הוא הכשרת קרקע, פועל משיקולים ביטחוניים, כאילו הוא חלק מהמערכת הצבאית, ומהחשובים שבה.

ב-9.8.65 נמסרה בניית ההיאחזות לידי חברת הבנייה סולל בונה, וב-24.8 דיווח ויץ לראש אג"ם, כי מחמת עיכובים בהתחלת הבנייה עקב טענות של ערבים לבעלות על החלקה שנועדה להקמת ההיאחזות – יש לדחות את העלייה על הקרקע מנובמבר 1965 למאי 1966 (ויץ 1972: 91).

בסקירה של אג"ם על היאחזויות שעתידות לקום, מספטמבר 1965, נכתב: "למרות דרישתנו נדחתה העלייה עקב סיבות טכניות של הכשרת הקרקע במקום ולבניה, לחודש מאי '66 [...] ראש אגף הנוער

והנח"ל טוען מפיו של גד יעקבי (מועדת התכנון של צה"ל) שועדת התכנון עדיין לא אשרה את המקום, וגם רענן ויץ התעורר לשאול מדוע "לפלמה ולא לנחושה?".³¹

פיסקה זו ממחישה את מורת הרוח של אג"ם על כך שדרישותיהם המבצעיות להקמת נקודה בפלמה מתעכבות עקב מכשולים בקק"ל ובנח"ל. כן ניתן לראות את חילוקי דעות על סדרי העדיפויות בנקודות התיישבות. רענן ויץ ממחלקת ההתיישבות של הסוכנות היהודית, בניגוד לאביו יוסף ויץ מקק"ל, חשב שהתיישבות בנחושה שבחבל לכיש חשובה יותר מזו שמועדת לפלמה.

ב-8.12.65 כתב ויץ (1972: 162): "המבנים לקראת העליה של ההיאחזות העתידה להתגשם במאי הקרוב מתקדמים, גם המים עומדים להגיע בקו צינור משוב אייל [...]. עם הקמת המבנים בולטת יותר חשיבותה של ההיאחזות במקום זה, מבחינה בטחונית". ב-9.6.1966 עלתה צור נתן על הקרקע. ויץ (1972: 162) כתב: "הטכס הוא צבאי [...]. הכל מתפעלים מהמקום: ערכו הרב מבחינת בטחון והגנה על המרכז [...]. בערב מספר הרדיו על הטכס אבל הקרן הקיימת אינה נזכרת".

באגרות הברכה ששלחו שר האוצר פנחס ספיר וראש הממשלה אשכול ניתן ביטוי לתפיסת ההתיישבות הביטחונית. ספיר כתב:

הערובה הטובה ביותר לבטחון תושבי הארץ בכלל ותושבי האזורים הסמוכים לגבול בספר, נשארה יישוב הגבול [...]. אין לי ספק שאזרחי ישראל המתגוררים בין כפר סבא לאזור נתניה מרגישים עצמם מהיום בטוחים יותר בידעם שהיאחזות נח"ל קמה בסמוך להם.³²

אשכול כתב:

אזור צור נתן, בגבול המשולש, היה שומם ופרוץ עד כה, אך אתם, המתיישבים הצעירים, ואתכם המוסדות - צה"ל, משרד הבטחון, הקרן הקיימת והגופים המיישבים - קמתם לגדור הפרוץ ולהחיות השממה. גם בדור מטוסי הסילון והטילים לא תמו תפקידיהם ולא התמעטה חשיבותם של יישובי הספר. צור-נתן - היום; מי-עמי, אלמגור וגרופית אתמול; דגניה כפר גלעדי, תל-חי, ודומיהם בשנים עברו - הם שעיצבו וקבעו את גבולותינו.³³

שטח ההיאחזות שהוקמה השתרע על 7,000 דונם, מהם 5,000 יועדו לייעור ולמרעה ו-2,000 הוכשרו לעיבוד אינטנסיבי. ליישוב נוספו כ-1,000 דונם בין תל מונד לקדימה, לצורך נטיעת פרדס. בדיון על עתיד ההיאחזות בלשכת עוזר ראש אג"ם לענייני התיישבות, האלוף רחבעם זאבי, כחודש לפני פרוץ מלחמת ששת הימים, מסכמים כי אזור צור נתן יבוצע רק במאי 1969. כעבור כארבעה חודשים כבר אוזרחה ההיאחזות (דואר 1992).

31 ארכ' צה"ל 919/67.42.

32 ארכ' י"ט חטיבה 25, מכל 4, תיק 4.

33 שם.

לסיכום, כשבע שנים עברו מאז דרישת הצבא להקמת הנקודה בפלמה ועד עליית ההיאחזות על הקרקע. גם בתוך הצבא, שעקב חשיבותה האסטרטגית של הנקודה היה לו אינטרס בולט שתוקם, היו חילוקי דעות – בין אג"ם לנח"ל. כמו כן מזכירים המסמכים מאבקי כוח בתוך קק"ל, המיישבת. חרסינה מזכיר גופים אזרחיים שונים שהביאו ל"היעלמות" משבצת הקרקע שיועדה להיאחזות ב-1959. בהקמת ההיאחזות מעורבים קק"ל, המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית, משרד החקלאות ואגפים שונים בצה"ל לרבות הנח"ל, ועדת התכנון, הגמ"ר (הגנה מרחבית) ואג"ם.

לכאורה, הקמת הנקודה בפלמה נדחתה עקב בעיית קרקע, אך הסיבה העיקרית לדחייה היתה שיקוליו האישיים של ויץ, שהעדיף הקמת נקודות במקומות אחרים. שוב, כמו במודיעים, המערכת האזרחית היתה חזקה מן האינטרס הצבאי הביטחוני של צה"ל, והגורם האישי – בדמותו של ויץ – הוא שניצח. ועוד אנו למדים ממאבקי כוח אלה כי כל הארץ בערה, כל מקום זעק לסיוע. זאת היתה המציאות הישראלית בשנים הראשונות להקמתה ועד 1967.

נקודות שלא הוקמו

עוד שתי היאחזויות היו מתוכננות לקום באזור המחקר. הראשונה מופיעה ברשימת מצודות הספר של ויץ, ונקראת ברטעה-ערערה. השנייה מופיעה בתכנית של היאחזויות נח"ל ונועדה לקום ליד איבת'אן,³⁴ בין מגל לבחן. נקודה זו אינה מופיעה בתכנית מצודות הספר, אך היא שייכת אליה בזמן ובמקום.

מצודת הספר בברטעה-ערערה נועדה לקום בשלב ב' של התוכנית, בנ.צ. 157210, בגובה של 154 מ' מעל פני הים. בתוכנית היאחזויות נח"ל מאפריל 1964, שבה מסודרות הנקודות לפי סדר הקדימות של אג"ם, נמצאת היאחזות ברטעה שלישית ברשימה, בנ.צ. 159209 ולידה הערה: "כפר חצוי ישראלי ירדני. זהו ממש כיבוש שטח".³⁵

ב-29.10.64 יצא ויץ לסיור בהשתתפות אנשי צה"ל וכתב:

אל אדמת הכפר ברטעה, לסייר בה ואת האדמה בכפר ערערה, השייכות למדינה, לרשות הפיתוח ולקק"ל, לבחון ולבדוק אם יש בה מספיק לישוב חקלאי, שיבוא אחרי ההיאחזות. בדיקה זו הראתה, שאמנם ניתן להכשיר בתוך משבצת של 91000 דונם כ-4000 דונם אדמה טובה לחקלאות, שתעמוד בעיקר על גידול ירקות ושלחין. כן שמנו עין על שלוחת גבעה, המשתפעת בנחת ממזרח למערב שהיא יכולה לשמש כשטח לישוב, באשר היא נמצאת כמעט באמצע האדמה החקלאית ונשקפת על כולה. בלי תפונה [ספק] שהמקום – קרבת הגבול והכפר ברטעה החצוי לשניים, חלק בריבונות ישראל וחלק בירדן – מחייב יישוב.

34 השם מאוית בערבית בת' (إبْتَان), אך ברוב המסמכים בעברית הוא מאוית בט', לכן נאלצנו לאייתו בט'.

35 ארכ' צה"ל 919/67.41

אולם, למרות זאת עברה שנה, ובתוכנית היאחזויות נח"ל מאפריל 1965 נדחק יישוב ברטעה לסוף סדר העדיפויות, אחרי היאחזויות בערבה, בצפון ופלמה (צור נתן).³⁶ בסקירה על היאחזויות נח"ל מתכננות מראשית 1967 מופיעה ברטעה ברשימת היישובים המוצעים בעדיפות גבוהה. שם ממוקמת הנקודה ב.נ.צ. 15802085 ויש חוות דעת של גורמים שונים על המקום. לדעת קק"ל ניתן לרכז משבצת קרקע תוך השלמתה באדמות שיוכשרו. לעומתה, המרכז המשותף לתכנון³⁷ טען ש"בשלב זה אין תנאים להקמת ישוב ובכמות הקרקע שרוכזה והוכשרה ישמשו כעזרה לפתרון בעיית איבטאן". הצבא התנגד לכך בנימוק ש"יש חשיבות בהקמת ישוב על הגבול ליד ברטעה הערבית. רצוי כי כמות הקרקע אשר כבר רוכזה תשמר למטרה הנ"ל".³⁸ אחרי מלחמת ששת הימים, כאשר השתנה מעמדו של הקו הירוק, כבר לא היה טעם להקים נקודה במקום. וכך, למרות זיהוי הנקודה כחשובה מבחינה ביטחונית פוליטית כבר ב-1960, לא הוקמה במקום היאחזות, בעיקר בגלל מחסור בקרקע ומתן עדיפות לנקודות אחרות.

בשנות השמונים הראשונות, כחלק ממפעל המצפים בגליל, הוקם גם היישוב קציר לא הרחק ממי-עמי. בשנות התשעים, ב"תוכנית שבעת הכוכבים", הוקם היישוב חריש ובינו לקציר הוקם באותה עת יישוב הנח"ל האחרון, מצפה אילן (דונסקי 1991).

בסוף שנת 1966 פרש וייץ מקק"ל. אז הסתיים למעשה פרויקט מצודות הספר ומסתיימת המעורבות הפעילה של הקק"ל בהקמת יישובים. את השרביט לקח לידו בנו, ד"ר רענן וייץ, ראש המחלקה להתיישבות בסוכנות היהודית. מחלקה זו פעלה להקמת יישובים, כולל היאחזות נוספת שהיתה אמורה לקום ליד איבטאן, בין מגל לבחן. התוכנית להקמתה מופיעה לראשונה בסיכום ישיבה של פיקוד הנח"ל מנובמבר 1962, כחלק מתכנון היאחזויות חדשות.³⁹ בתוכנית היאחזויות מאפריל 1964 מופיעה הנקודה באיבטאן העשירית ברשימת סדר העדיפויות של אג"ם. על הנקודה, ב.נ.צ. 154197, מופיעה ההערה – "חשוב מבחינה התיישבותית".⁴⁰ כעבור שנה, בתוכנית היאחזויות נח"ל מאפריל 1965 לשלוש השנים הבאות,⁴¹ לא מופיעה כלל הנקודה באיבטאן, אולם בתוכניתו של וייץ משנת 1965 לסתימת הפרצות בגבול היא מופיעה בשם בחן (ויץ 1972: 54).

רק לקראת שנת 1967 מתחילה תכתובת ענפה לגבי היאחזות באיבטאן. ב-15.12.66 פנה יהודה שוסטר, ראש אגף הנוער והנח"ל במכתב לנציג שר הביטחון וקבל על כך שרענן וייץ מהמחלקה

36 ארכ' צה"ל 919/67.41

37 שמו המלא: המרכז המשותף לתכנון חקלאי עם הסוכנות היהודית.

38 ארכ' צה"ל 208/70.293

39 שם: 1508/93.194

40 שם: 919/67.41

41 שם.

להתיישבות של הסוכנות היהודית הודיע לו שאין לו תקציב להקמת שתי היאחזויות שתוכננו ובהן איבטאן. שוסטר דרש דיון על כך אצל שר הביטחון. זאבי, עוזר ראש אג"ם לענייני התיישבות, כתב לראש אג"ם את תגובתו בכתב יד: "זה לא עסקו של שוסטר לעסוק בהאחזויות. הוא רק מקלקל בפניות אל המוסדות. מציע להעלות בפגישה עם הרמטכ"ל, שיבטל את הפגישה המוצעת".

ב-25.1.67 נפגש חרסינה, עם חברי ועדת המשק של השומר הצעיר בעניין איבטאן. הפגישה נערכה עקב השגות של חברי קיבוץ ברקאי מזרם הקיבוץ הארצי השומר הצעיר על הקמת משק חקלאי חדש באיבטאן. חרסינה הציג לוועדה את עמדת צה"ל:

צה"ל מייחס חשיבות רבה להקמת ישוב עברי באזור הנ"ל, שישלוט פיזית על עמק עתיל שהוא נקודה קריטית במרכז הארץ. לאור השגות חברי משק ברקאי אשר הופיעו בפני הרמטכ"ל וטענו כי אין להקים עוד אינוליד [אינווליד, בעל מום] באזור זה, כל עוד לא ביססו את [...] מצבו של משק ברקאי אשר טרם קבל את מכסת הקרקע שלו עשה צה"ל מאמצים במרכז לתכנון למצוא פתרונות שונים לישובי האזור. צה"ל אינו אחראי על חלוקת קרקעות [...] ואין בתביעות ברקאי כדי להשפיע על ההחלטה על הקמת איבטאן. לכן לאור החשיבות שאנו מייחסים לו [...] הוחלט על העלאת היאחזות במקום בנוב' 1967.

בסיכום הפגישה הציג חרסינה את בעיית נציגי השומר הצעיר:

עיקר הבעיה שלהם להביא לדיון משותף את כל המשקים המחזיקים בקרקע זמנית להוציא מהן אותה ולחלקה בדרך אחרת יותר צודקת, דבר שלא נוח להם משום שכל המשקים כמעט הם דווקא קיבוצי השומר הצעיר ולכן נוח להם כי אנו נעשה את המלאכה הבלתי נעימה ונוכח הלחץ שלנו בעניין איבטאן אנו גם נהיה הגורם אשר באמצעותו יפתרו יתר הבעיות הכאובות וכואבות.

הצעד האופרטיבי שנקט חרסינה בעקבות הפגישה הוא שליחת הודעה לכל הגורמים, כי צה"ל החליט להקים את היאחזות ולבקש מהם לעשות את כל ההכנות הדרושות. נראה שבכך הוא קיווה לזרז את המשא ומתן בין הגורמים, שעד אז לא היתה להם סיבה להיחפז.⁴²

ב-26.3.67 כתב חרסינה לנציגי ממ"י, המרכז המשותף לתכנון ומחלקת ההתיישבות בסוכנות היהודית: "הנני להביא לידיעתכם כי הוחלט במטכ"ל לתת עדיפות להקמת ישוב באיבטאן, לאור החשיבות שאנו מייחסים למקום זה מבחינה בטחונית. אודה לך ביותר, על מתן עדיפות בטיפול בכל הנוגע והכרוך בהכנות לקראת עליית ישוב אזרחי במקום בשנת 1967".⁴³

גם בסקירה על היאחזויות נח"ל מתוכננות מראשית 1967 נראה כי כל הגופים פעלו להעלאת הנקודה. השם איבטאן מופיע ברשימת היישובים המוצעים לעלייה על הקרקע בנובמבר 1967.

42 ארכ' צה"ל 208/70 293.

43 שם.

קק"ל איתרה משבצת קרקע, ואת כל ההכנות ביצעה הסוכנות היהודית. המרכז המשותף לתכנון ציין: "לא תהיה מניעה לאישור הישוב אם צה"ל יודיע כי הוחלט סופית על הקמתו. אמנם קיימות בעיות קרקע, אך אלה ימצאו פתרון במשך תקופת ההיאחזות". הצבא כתב: "צריך להודיע סופית על הקמת הישוב ולגלגל במרץ ההכנות לקראת העליה. לאחרונה התארגן גוף של 60 מבני מושב **אחיטוב** המוכנים לאכלס ולישב את המקום ללא שלב ביניים של היאחזות".⁴⁴

אולם, ב-4.5.67 כתב ראש המועצה האזורית עמק חפר לרמטכ"ל רבין:

נדע לנו כי התוכנית להקמת נקודת ישוב נוספת במקום הנ"ל על ידי עליה להאחזות משום מה נדחתה. לדעתנו יהיה בזה משום משגה מהרבה בחינות אם לא יבוצע הדבר. אני מוצא לחובתי לפנות אישית לכב' בבקשה להפעיל את השפעתו על מנת להעלות ההיאחזות למקום הנ"ל בהקדם ככל האפשר.⁴⁵

ממכתב זה אין להבין אם ראש המועצה התייחס לדחייה מוחלטת של העלייה לנקודה או רק למועד העלייה להיאחזות. הכול היה אפוא מוכן לעלייה של איבטאן על הקרקע, מבחינת המשבצת הקרקעית וכוח האדם. יש להניח כי לולא מלחמת ששת הימים ששינתה את תפקודו של הקו הירוק כקו גבול משמעותי, היתה מוקמת הנקודה.

לסיכום, בניסיונות ההקמה של שתי ההיאחזויות ניתן להתרשם משפע הגורמים ובעלי אינטרסים אלה או אחרים שהיו מעורבים בהם. במסגרת צה"ל מעורבים בנושא אגף הנח"ל, מחלקת הגמ"ה, אגף מבצעים, ובין הראשון לאחרון יש חילוקי דעות. במסגרת האזרחית פועלים הסוכנות היהודית, קק"ל, המרכז המשותף לתכנון, היישובים באזור, התנועה המיישבת שלהם – השומר הצעיר והמועצה האזורית.

ניתן לראות כי האינטרס הביטחוני של צה"ל נרמס מול חילוקי הדעות בין קק"ל למרכז התכנון המשותף ומול מאבקי הכוחות על הקרקע בין היישובים לבין עצמם ובין היישובים לשומר הצעיר. גם לצה"ל עצמו היו מגבלות קרקע קשות בבואו להקים היאחזויות והיה עליו לקבוע סדר עדיפויות ולהחליט איזו מן הנקודות תישוב.

בראשית המאה ה-21, כמעט 40 שנה אחרי הפרשות הללו, מתברר כי לשתי הנקודות עדיין יש חשיבות ביטחונית רבה. באיבטאן יש תחנת משטרה שעוסקת בהגנה על קו התפר, ובנוגע ליישוב ליד ברטעה הדיונים חזרו ועלו כל השנים עד להקמת קציר במסגרת מפעל המצפים ואחר כך היאחזות נח"ל במקום (לימים מצפה אילן הנזכרת למעלה, יישוב הנחל האחרון שצה"ל הקים בישראל).

44 ש.ם.

45 ש.ם.

פיתוח עירוני באזור מודיעין

בבד בבד עם הקמת היישובים הכפריים בציר הגבעות עלתה ב-1963 הצעה להקמת עיר על גבעות מודיעין (אזור ראש העין-בן שמן), במסגרת התוכנית לפיזור האוכלוסייה שהגה משה דיין, אז שר החקלאות. כדי למנוע את ההמשך גידולו של גוש הערים תל-אביב חולון ופתח תקווה קמה ועדה בין-משרדית בראשותו של אל"מ מישאל שחם, שתפקידה היה לבדוק הצעה זו (דיין 1976: 383). דיין פנה למיודענו יוסף ויץ וביקש ממנו להיות האחראי לפיתוח העירוני באזור מודיעין.

ב-10.7.63 סימן ויץ את תחומי הפיתוח העירוני מדרום לראש העין, בין תחומי היישובים במערב לתחום שטח האימונים במזרח, ובאותו שבוע מסר ליוסף אלמוגי, שר השיכון והפיתוח, את מפת מודיעין, שיועדו בה 17 אלף דונם לפיתוח עירוני - מגורים ותעשייה. שבוע אחר כך, ב-16.7.63, סייר דיין באזור מודיעין (ויץ 1965: 258).

גולני (1997) טוען שדיין אימץ רעיון קודם של המהנדס והמתכנן הלאומי אליעזר ברוצקוס, ראש מינהל התכנון במשרד הפנים, שהיה ממונה על התכנון הארצי. ברוצקוס הציע להקים עיר באזור מודיעין עוד בשנת 1950. הרעיון שלו היה שהקמת עיר באזור טרשי תחסוך בקרקע למטרות חקלאיות, והוא העדיף ריכוז מאמץ בבנייה רוויה על פני הקמת יישובים קטנים מפוזרים. גולני מסביר את אי ביצוע הרעיון בכך, שלמרות קרבתו של אזור מודיעין לקו הירוק והיותו מאוכלס בערבים, הוא נתפס כמרכז הארץ ולא נחשב לאזור ספר שולי.

בוועדה הבין-משרדית ישבו נציגים מכמה משרדי ממשלה, ואחד מחבריה היה עמנואל קרין, אז יו"ר הוועדה לשמירה על קרקע חקלאית ושטחים פנויים של משרד הפנים. הוועדה דנה בהקמת העיר מכביית מדרום לראש העין, במקום שכיום שוכנת העיר החרדית אלעד (גולני 1997). תכנון העיר נמסר לידי חברה פרטית ושמה "המכון לתכנון ופיתוח", והיא פרסמה תוכנית-אב רעיונית. בתוכנית סקרו המתכננים את המצב הקיים באזור תל-אביב וייעדו את מכביית להקל על העומס בו מבחינת מגורים, תעשייה ומסחר. מקורות הפרנסה של תושבי העיר, לפי התוכנית, יהיו בתעשייה ובשירותים בעיר עצמה, וחלק מהתושבים ייוממו לתל-אביב ולסביבותיה. המתכננים הדגישו כי העיר היא חלק מאזור תל-אביב הצפוף וטענו שמזה נגזרת חשיבות התשתית התחבורתית שתקשר בין מכביית לתל-אביב (דודאי 1969).

בזמן בדיקת הרעיון עלו שלושה גורמים שהפריעו להקמת העיר באתר זה:

1. קרבת העיר לנתב"ג והחשש מפני רעש ובעיות אקולוגיות נוספות.
2. מחצבות האבן הרבות בסביבה.
3. היותו של השטח אזור אימונים של מערכת הביטחון (גולני, ריאיון 11.9.01).

אולם, לדעת גולני, הסיבה העיקרית שתכנון העיר לא עבר את שלב התכנון הרעיוני היא, שאחרי מלחמת ששת הימים הופנו כל המשאבים לבנייה ולפיתוח ביהודה ושומרון (גולני 1997). בתוכנית

המתאר המחוזית של מחוז מרכז משנת 1972 עדיין מופיעה מכבית, והיא אמורה למנות 4,000 תושבים בשנת 1983 (הוועדה המחוזית לתכנון ובנייה, 1972), אך לאחר מכן הרעיון של פיתוח עירוני באזור מודיעין נזנח.

לסיכום, בדומה להיאחזויות, שחלקן הוקמו מאוחר עקב מיקומן באזור המרכז והעדפת נקודות בפריפריה על פניהן, גם הפיתוח העירוני בציר הגבעות נפגע עקב תפיסת האזור כמרכז הארץ, שאין צורך להשקיע מאמצים רבים ביישובו. יש לזכור, כי הגורמים המיישבים באותה תקופה שאפו למדיניות של פיזור אוכלוסייה בפריפריה. למעשה, כל עיר חדשה שתקום באזור גוש דן היא מתחרה פוטנציאלית על כוח האדם ועל המשאבים המופנים לפריפריה. כמו כן, הפיתוח העירוני באזור מודיעין הושפע משינוי מעמדו של הקו הירוק במלחמת ששת הימים, שלאחריה הופנו כל משאבי ההתיישבות לאזורי הספר החדשים שנכבשו.

השינויים באזור לאחר מלחמת ששת הימים

במלחמת ששת הימים שפרצה ביוני 1967 כבשה ישראל את רמת הגולן, את שטחי הגדה המערבית (יהודה ושומרון), את חבל עזה ואת חצי האי סיני. שטחים אלה הוסיפו לישראל עומק טריטוריאלי להגנתה ושינו את המצב הגאופוליטי של ישראל. אזור ציר הגבעות הפך בתוך שבוע מאזור ספר ממשי למרכזה של א"י הגדולה, עד הירדן במזרח.

בעקבות שינוי זה דרש הנח"ל כחודש לאחר המלחמה לאזרח את ההיאחזויות בציר הגבעות. באופן הגיל, אזרוח היאחזות נעשה עם היווצרות התנאים המשקיים והתקציביים להבטחת קיומו של יישוב אזרחי. עם הלחץ של הנח"ל לאזרוח מידי של שלוש היאחזויות, בעוד המוסדות המיישבים לא היו ערוכים לכך מבחינה תקציבית (דואר 1992), מצאו עצמם היישובים האזרחיים שקמו במי-עמי ובצור נתן בקשיים רבים, ואילו למודיעים אפילו לא נמצא גוף מיישב בתקופה הראשונה.

הדיון באזרוח משתקף ממסמך בנושא ההיאחזויות מתאריך 6.7.67. מדובר במסמך שכתב יחיאל אדמוני, ראש המחלקה להתיישבות בסוכנות היהודית, לאהרן חרסינה במטכ"ל, בנושא היאחזויות חדשות וקיימות. אדמוני ציין הדגיש, שחלק מההיאחזויות הקיימות איבדו מחשיבותן הביטחונית בעקבות המלחמה והן מוצעות לאזרוח כדי לשחרר כוח אדם לשם הקמת היאחזויות בשטחים בעלי עדיפות ביטחונית לאורך הגבול החדש עם סוריה ובערבה. בנוגע למי-עמי ולצור נתן הוא כתב שבסיסן המשקי אינו ברור ועתידן ייחרץ במועד מאוחר יותר. "אשר למודיעים, נראה שלאור שחרור שטחי לטרון ניתן יהיה להעמיד לרשות הישוב אמצעי היצור מספקים שיאפשרו הפיכתו ליישוב קבע חקלאי. מיקום הנקודה במקרה זה יצטרך להדון מחדש".⁴⁶

שלוש ההיאחזויות אוזרחו כולן בזו אחר זו באוגוסט 1967. טקס האזרוח של צור נתן היה ממלכתי בהשתתפות מנחם בגין – שר בלי תיק, חיים גבתי – שר החקלאות, יצחק רבין הרמטכ"ל ומוזמנים רבים. אחת הסיבות לקיום הטקס הגדול בצור נתן ולא במי-עמי או במודיעים היתה מיקומה בקרבת המרכז, דבר שהקל על ההכנות. ביום האזרוח הציגו חברי צור נתן לאורחים את ספר המבקרים של היישוב, שבו כתב עזר ויצמן, אז ראש אג"ם, במרס 1967: "היום על הגבול, מחר במרכז הארץ".

את השינוי המשמעותי במעמדם של היישובים משקפות כתבות עיתונות מהתקופה. בכתבה שכותרתה "היאחזות מול גבול שברח",⁴⁷ נכתב: "בעמדות ההיאחזות החולשות על כל הסביבה יושבים חיילים ממושיים ומצודים, יש להם אפילו משקפת טלסקופית, אולם אם תשקיף דרכה תראה מרחוק [...] את חיילי צה"ל משוטטים ברחובות קלקיליה".

אולם, עד מהרה התברר שהאזרוח נעשה בחופזה, ושלא נבדקו כראוי התנאים המשקיים לקיום יישובים אזרחיים בהיאחזויות. שלושת היישובים שאוזרחו סבלו מבעיות בתשתית הכלכלית שלהם. שר החקלאות גבתי התבטא על כך באמרו: "ההיאחזויות שהופכות ליישובי קבע מלאות בעיות כרימון, במיוחד בשאלות קרקע. רק צרכים ביטחוניים חשובים מצדיקים פיתוחם של המקומות האלה כיישובי קבע. בעיות אלו קיימות גם במעלה הגלבע, גם בצור נתן ובמיוחד במי-עמי" (דואר 1992).

כשבעה חודשים אחרי האזרוח (16.2.68) כתב שר הביטחון משה דיין לראש אג"ם: "אין נימוק ביטחוני להמשך קיומה של מי-עמי. אם שר החקלאות אינו רואה ליישוב זה עתיד ויחליט להורידו, הענין נתון לשיקול". עוזר ראש אג"ם במטכ"ל, האלוף רחבעם זאבי, אז מתאם פעילות ההתיישבות הביטחונית, החל לפעול למניעת החיסול של מי-עמי. במכתב לשר גבתי (22.4.68) סיגר זאבי על החשיבות הביטחונית של מי-עמי להבטחת כביש נחל עירון וביקש ממנו "לעשות כל מאמץ כדי שהישוב ימשיך להתקיים".⁴⁸ עברו כמה חודשים, וב-9.12.68 קיבל זאבי פנייה מלשכת הרמטכ"ל: "נוכח פנייתו החוזרת של שר החקלאות לביטולה של נקודת ההתיישבות במי-עמי מבקש הרמטכ"ל בדיקתך והנמקתך להשאת / ביטול הנקודה".⁴⁹

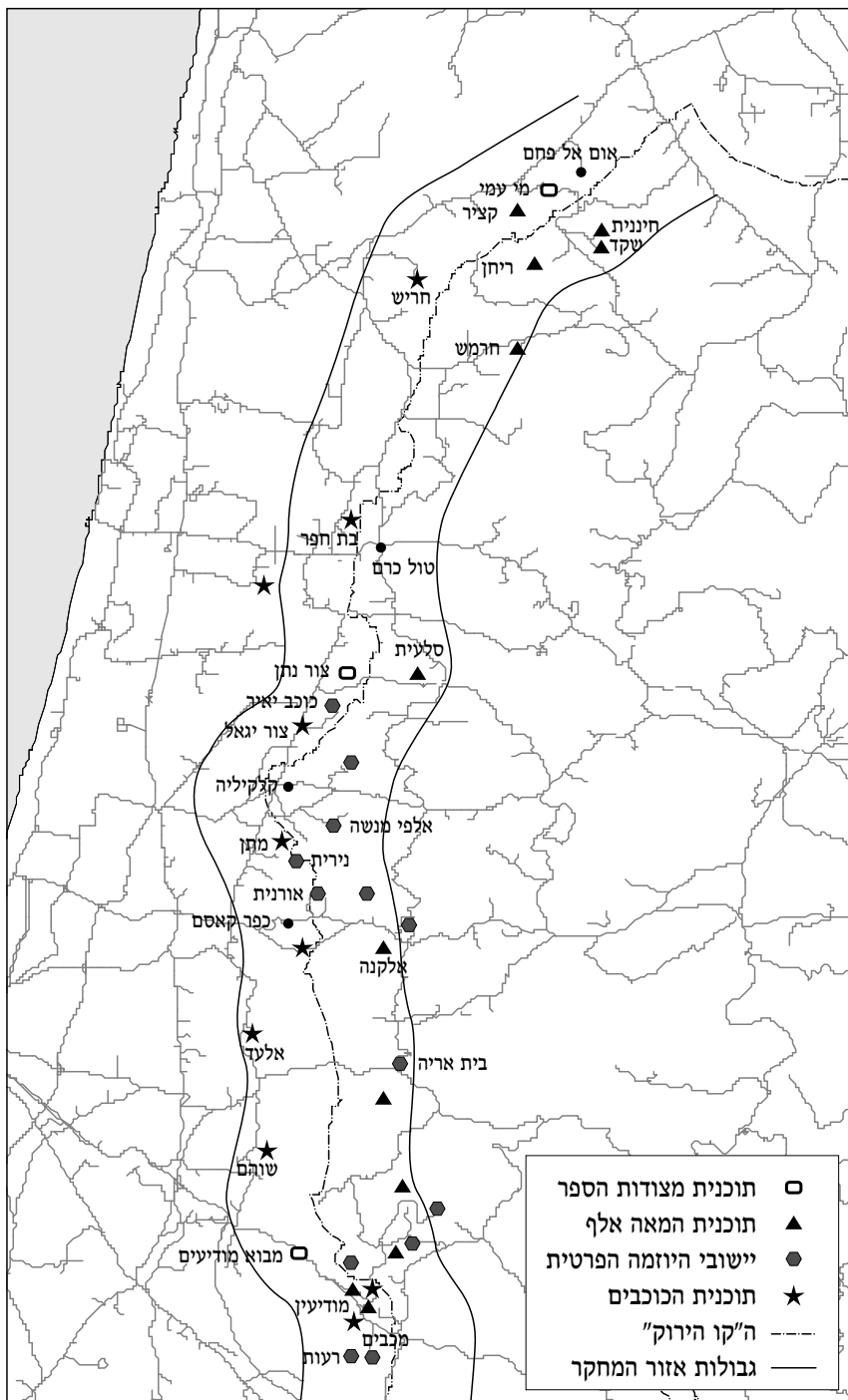
ב-13.9.68 השיב זאבי לרמטכ"ל במכתב מפורט ומנומק, מדוע לדעתו יש להשאיר את מי-עמי על הקרקע:

חשיבותה של מי-עמי נעוצה בעובדה שזהו הישוב העברי היחיד בגוש ערבי צפוף ממזרח לנחל עירון. במצב החדש שנוצר לאחר המלחמה, נשארת מי-עמי "העיניים והאוזניים" היחידות שלנו בגזרה זו. אם תבוטל הנקודה נאבד את המאחז החשוב הזה וכן את השליטה בקרקעות שרוכזו

47 עיתון "במחנה הנח"ל" 1.8.1967.

48 ארכ' צה"ל 1508/93.385

49 ארכ' צה"ל 129/71.240.61

איור 4: היישובים שהוקמו בציר הגבעות בשנים 1949–2003

עבורה בסמוך לישוב [...] אם היינו יודעים אשתקד שהישוב האזרחי יבוטל, היינו נשארים שם עם ההאחזות הצבאית. הדברים קבלו משנה תוקף בגלל חוסר הבהירות לגבי העתיד המדיני של השטחים [אני ממליץ] שנביע התנגדות תקיפה לביטולו של הישוב הזה.⁵⁰

פרשת מי-עמי מעניינת במיוחד. בהסכמי רודוס ב-1949 התעקש דיין על החשיבות של אזור זה מבחינה ביטחונית ועשה מאמצים רבים לכלול אותו בשטח ישראל. כעבור 19 שנה, כנראה מתוך אמונה כי יהודה ושומרון הם חלק ממדינת ישראל לעד, שינה דיין את דעתו ופסק כי למי-עמי אין כל חשיבות ביטחונית. התעקשותו של זאבי היא שהשאירה את מי-עמי על כנה.

אותו ויכוח, שחלקים ממנו הבאנו כאן, היה אפשר לקיים גם בשנת 2016. מי-עמי מוקף על ידי העיר אום אל-פחם ובנותיה. זהו אי יהודי בודד במרחב ערבי גדול, וייתכן שבעתיד הוא יחובר מדרום-מערב לגוש יישובי חבל שקד-ריחן ואולי לקציר-מצפה אילן-חריש.

סיכום

במסגרת התוכנית "מצודות הספר" שהבאנו במסמך זה הוקמו בסופו של דבר שש נקודות בלבד. מחוץ לאזור המחקר, קרי קו התפר המערבי, הוקמו אלמגור (1961), מעלה גלבוע (1962) ובירנית (1964). האחרונה מעולם לא הפכה ליישוב קבע. לעומת זאת, כמה נקודות מהתוכנית, בעיקר הדרומיות שבאזור יתיר וערד, נשארו על הנייה.

באזור המחקר קמו שתי נקודות ששייכות לשלב א', מודיעין ומי-עמי, ונקודה אחת משלב ב' – צור נתן. שתי נקודות שתוכננו לשלב ב' לא הוקמו – ערעה-ברטעה (מאוחר יותר קציר – 1982 ואחר כך מצפה אילן) ומודיעין הדרומית (מאוחר יותר מכבים-רעות). ההיאחזות באיבטאן (אבת'אן), שלא הופיעה בתוכנית מצודות הספר, עמדה על סף הקמה, אך בעקבות מלחמת ששת הימים נותרה בגדר תוכנית אף היא (חסרונה מורגש מאוד דווקא בשנת 2016, בעת כתיבת שורות אלה).

בהקמת מצודות הספר יש להבדיל בין **יישום ממניעים פוליטיים**, היינו החשש מהחזרתם של פליטים פלסטינים לישראל, לבין **יישום ממניעים ביטחוניים**, כלומר השאיפה לסתום פרצות בגבול שדרכן חדרו מסתננים לשטח ישראל.

אם כי השיקול הביטחוני היה מרכזי בהקמת היישובים בנקודות אסטרטגיות, תרומת מי-עמי ומודיעין לביטחון הגבול שלידו הוקמו מוטלת בספק, וחשיבותן הביטחונית צבאית זניחה. נראה אפוא שהנימוק הביטחוני נתן לגיטימציה להתיישבות פוליטית באופן מובהק. המניע העיקרי להקמת מצודות הספר היה פוליטי, ולולא מיקומן על הגבול וחשיבותן בעיני יוסף ויץ, לא היתה הצדקה להקמתן. גם מבחינה התיישבותית כלכלית מצודות הספר היו יישובים בעייתיים וחלשים, שנתקלו בקשיי התפתחות כיישובים אזרחיים, דבר שהתבטא לאורך השנים במספר המועט של תושביהם.

מפנה דרמטי עובר אזור זה מאז 2007, בעקבות הקמת העיר החדשה צור יצחק. צור נתן הסמוכה הופכת להיות פרבר מבוקש שלה.

סיפור הקמת מצודות הספר חושף את המורכבות הארגונית בתחום ההתיישבות במדינת ישראל. מחלקת ההתיישבות בסוכנות היהודית, מינהל התכנון, קק"ל, צה"ל ואגפים בו והתנועות המיישבות – כולם גופים שמעורבים בהקמת יישובים, וכולם מתחרים על אותם משאבי קרקע, מים וכוח אדם, דבר שלמעשה פוגע בהקמת יישובים. דוגמה לכך היא התנגדותם של חברי קיבוץ ברקאי להקמת ההיאחזות באיבטאן בנימוק שלהם עצמם אין מספיק אדמות. נראה, שקשיי התיאום בין כל הגופים, מחסור במשאבים בקק"ל ובמוסדות המיישבים ואילווצים פוליטיים וצבאיים הם שהביאו למימוש אטי וחלקי בלבד של תוכנית מצודות הספר, למרות המאמצים הרבים שעשה ויץ לקדמה.

עוד אנו למדים, כי בשנים 1949–1967 **הגורם האישי** הוא זה שבעצם עיצב את ההתיישבות בציר הגבעות. מיקומה ועצם הקמתה כרוכות קשר בל ינתק בדמותו של יוסף ויץ, בעל החזון והכוח

הפוליטי להגשימו. שיקוליו האישיים של ויץ גברו על כל שיקול אחר, גם על אלה של מערכת הביטחון. מקרה מי-עמי בפרט ומצודות הספר בכלל ממחיש את כובד המשקל שהיה לשיקולים אישיים, ואולי ארגוניים, בקבלת החלטות על התיישבות בישראל. שוב ושוב אנו קוראים כיצד מגמד ויץ את מפקדי צה"ל מול תפיסותיו, הרציניות או ההזויות, והוא המוביל את תהליכי קבלת ההחלטות על קידום יישוב מי-עמי, למשל, או את הדחייה של הקמת צור נתן או נחושה. הוא הקובע אם צריך שטחי אש כאן ושם, או מה חשוב או לא חשוב מבחינה ביטחונית – הוא ולא מלאך ולא שרף ולא הרמטכ"ל.

זוהי אחת המסקנות המרתקות אם כי לא מפתיעות בסיפור מצודות הספר.

אזור ציר הגבעות בשנים 1949–1967 נתפס כאזור הממוקם במרכז הארץ, שאין להשקיע מאמצים רבים ביישובו. תפיסה זו עכבה את ההתפתחות היישובים הכפריים על הגבעות ומנעה הקמת עיר באזור מודיעין. באזור כמו כמה מושבים וקיבוצים במישור, ועל הגבעות הוקמו שלוש היאחזויות נח"ל קטנות בלבד.

בראשית שנות התשעים, עם מימוש "תוכנית הכוכבים" ואחר כך עם סיום בניית גדר ההפרדה בין ישראל ליו"ש עבר האזור מהפך. מאזור ספר ו"פח האשפה" הלאומי או "החצר האחורית" של מישור החוף הוא הפך להיות לאחד מאזורי הביקוש של ישראל. בין היתר תרמו לכך רבות סלילת כביש 6 וכל התשתיות שקמו סביבו ולאורכו. הערים מודיעין, אחר כך ראש העין ואחר כך אלעד, צור יצחק ולבסוף חריש וגם הכוכבים הקטנים הלכו וגדלו, וכל האזור שינה פניו.

האם מאבקי הכוח שחשפנו בין מערכת הביטחון למערכת האזרחית המיישבת שייכים לעבר או שהם עדיין מלווים אותנו ב-2016?

מה שְׁנַעֲשֶׂה הוא שְׁיַעֲשֶׂה וְאֵין כָּל-חֶדֶשׁ תַּחַת הַשָּׁמַשׁ – דברי קהלת.

מקורות

- אורן, א' 1990. מותני המדינה – התהוות "הקו הירוק" בשרון, 1949–1937. בתוך: א' דגני, ד' גרוסמן וא' שמואלי (עורכים), *השרון – בין ירקון לכרמל*, 409–441, תל אביב: משרד הביטחון.
- גולן, א' 1997. ההתיישבות בעשור הראשון של מדינת ישראל. בתוך: צ' צמרת וח' יבלונקה (עורכים), *העשור הראשון*, סדרת עידן 20, 83–102, ירושלים: יד יצחק בן צבי.
- גולני י' 1997. תכנונה ופיתוחה של העיר מודיעין. *קרקע*, 43, 42–64.
- גזית, פ' וא' סופר. 2005. *מרחב התפר בין שרון לשומרון*. חיפה: קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה.
- גיתון, מ' 1990. השרון בהיבט גיאוגרפי צבאי. בתוך: *ספר השרון*, 289–317, תל אביב: משרד הביטחון.
- דואר, י' 1992. *לנו המגל הוא החרב*. תל אביב: יד טבנקין.
- דודאי, א' 1969. *מכביט – מסגרת רעיונית לתוכנית עיר חדשה*. תל אביב: משרד הבינוי והשיכון.
- דונסקי, נ' 1991. *תכנון אזורי ציד הגבעות*. עבור משרד הביטחון.
- דיין, מ' 1976. *אבני דרך – אוטוביוגרפיה*. עידנים
- ויץ, י' 1965. *יומני ואגרותי לבנים ד-ו*. רמת גן: מסדה.
- ויץ, י' 1972. *מקדמא לרוחא: תולדות הכשרת הקרקע בארץ ישראל*. מסדה.
- זילברברג, ר' 1973. *תפרושת האוכלוסיה בישראל 1948–1972*. ירושלים: משרד האוצר.
- חרסינה, א' 1995. *שתוף פעולה בין הצבא לבין קק"ל בתקופת יוסף ויץ*. ירושלים: המכון לחקר היהדות קק"ל.
- ישראל, הוועדה המחוזית לתכנון ובנייה–1972. *תכנית מתאר מחוזית למחוז תשל"ב–1972*.
- סופר, א' 2009. מפעל התיישבות הציוני בארץ ישראל: אין חדש – מה שהיה הוא שיהיה. בתוך: מ' בן-עטר (עורך), *אתגרים חדשים לציונות, 40 שנה למועצה הציונית*, ירושלים: המועצה הציונית.
- שמואלי, א', י' שנל וא' סופר. 1985. *גילגולו של אזור-המשולש הקטן*. חיפה: אוניברסיטת חיפה. מרכז יהודי ערבי.

ריאיונות

ברבר אבי, 2001, שירת במי-עמי מסוף 1966 ועד מלחמת ששת הימים (5.6.67).

גולני יונתן, 11.9.01

עינת טל סיימה לימודי ב.א. ומ.א. באוניברסיטת חיפה, בחוג לגאוגרפיה
ולימודי סביבה. ילידת דגניה א' וכיום מתגוררת בכרמיאל ועוסקת
בהוראה.

